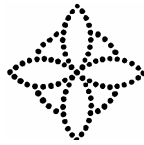

ANGYAL PÁL

A SZOCIOLÓGIA VÁZLATA

Kézirat gyanánt

I. kiadás.

PÉCS, 1922.

NYOMATOTT A DUNÁNTÚL KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T.-NAL

TARTALOM.

Lap.

1. §. A szociológia fogalma, tárgya és jellege.....	1
2. §. A szociológia története és főbb irányjai.....	1
3. §. A szociológia módszerei.....	6
4. §. A szociális kauzalitás és szociális finalitás.....	8
5. §. A társadalomalkotó tényezők.....	10
<i>I. Természeti tényezők.</i>	
6. §. A föld.....	15
7. §. A víz.....	16
8. §. A levegő.....	18
9. §. A tűz.....	19
11. A nép.....	
10. §. A nép mint társadalmi tényező.....	21
11. §. A faji összetartozóság.....	22
12. §. A nemzeti kapcsolat.....	24
<i>III. Gazdasági tényezők.</i>	
13. §. Az élelmi szerek.....	26
14. §. Védekező berendezések.....	30
15. §. A megélhetést könnyítő módozatok.....	35
<i>IV. Szociál-pszichikai tényezők</i>	
16. §. A tömeg és a közönség.....	38
1. Jelenléti társulás.....	38
2. Távolléti társulás.....	41
17. §. A szellemi közlekedés eszközei.....	43
18. §. Az eszményképzés.....	48
19. §. A tekintély és presztízs.....	50
<i>V. Szociál-etikai tényezők.</i>	
20. §. A család és a házasság.....	54
21. §. A tulajdon.....	57
22. §. A vallás.....	59
23. §. A jog.....	64
24. §. Az állam.....	67

1. §. A szociológia fogalma, tárgya és jellege.

A *szociológia* az emberi társadalomról szóló tudomány. Kutatja a társiasság lényegét, a társas lét és történet alakjait, termékeit, tényezőit, törvényeit, keletkezésének és fejlődésének feltételeit, alapelveit és céljait.

Tárgya: az emberi társadalom; az emberi együttélés és összműködés és pedig ontológiai, történeti és normatív szempontból. Az *ontológia szociológia* a szociális adottságokat, a társadalmi jelenségek típusait írja le és ezek tényezőit kutatja; a *történeti* s az eddigi szociális történeteket vizsgálva, az u. n. társadalmi kauzalitást igyekszik levezetni; a *normatív szociológia* azokat a célokat keresi, melyeknek megvalósítása a társadalom feladata s egyben előírja a szociális imperatívuszokat, a szociális kellőséget (szociális deontológia).

Jellegét tekintőleg a szociológia bár nincs eldöntve vajjon a természeti, vagy a szellemi tudományok, körébe tartozik-e (nézetem szerint szellemi tudomány, melynek azonban számos érintkezése van az egyes természettudományokkal) *Filozófiikum:* a társadalom filozófiája (már Hobbes használja a social philosophy kifejezést a De cive, 1642, című művében), s mint ilyen szociális világnézet nyújtására is törekszik. *Segéd tudományai* a biológia, antropológia, etnográfia, paleontológia, demográfia, morálstatisztika, valószínűség számítás tudománya, a néplélektan, kriminalantropologia, kriminalpszichologia, nemzetgazdaságtan, etika, vallástudományok, jogtudományok, politika.

2. §. A szociológia története és főbb irányai.

Szociológiai tételkkel már az ókorban találkozunk, így *Arisztoteles* tanítja, hogy az ember természettől fogva társas lény, hogy az állam természeti képződmény, mely mint eszme

az egyest megelőzte (ugyanígy a *stoikusok*); a *szofisták* némelyike szerint viszont az állam emberi alapítás; az *epikureisták* az ellenségeskedésekkel szemben védelmet nyújtó szerződésre alapítják az államot.

Mint önálló tudomány a szociológia csak *Comte* és *Spencer* óta, tehát a XIX. század közepétől fogva szerepel; teóriájával s metodológiájával még később kezdenek foglalkozni (*Guyau, Tarde, Dilthey, Simmel, Durkheim, Sombort, L. Stein*).

A szociológia főbb irányai:

1. Organikus felfogás; gyökerei az ókorra nyúlnak vissza; az antik észjárás perszonalifikálásra hajlik; a kozmoszt nagy embernek (makroantrópsz), az embert kis világnak (mikrokozmosz) minősíti (*Platón*: az állam az organizmusnak egy neme; *Aristotelesnél* az organicitás inkább metafora; *Hobbes*: az állam Leviathan; *Schellingnél* a metafora analógiába megy át; *Spencer* az analógiát parallelizmussá, *Bluntschli* identitássá változtatja).

Comte szerint a társadalom összorganizmus (organisme collectif); a szociológiának a biológiára kell támaszkodnia; *Spencer* is szerves lénynek minősíti a társadalmat, mely épűg^ növekszik, táplálkodik, szaporodik, mint a szerves lény, organumai interdependensek, de nincs szenzoriuma, öntudata *Lilienfeld* szerint a társadalom reális organizmus, melynek sejtei az egyének; *Schäffle* pszihikai organizmusként fogja fel a társadalmat, melyben mint a szellemi és anyagi javakkal rendelkező egyének összekapcsolódottságában kollektív értelem, érzelem és akarat nyilvánul meg.

2. A pszichológiai irány képviselői lelki, illetőleg szellemi organizmust látnak a társadalomban, így *Fouilleé* szerint a társadalom akarat-organizmus (organisme contractuel); Wundt pszihikai jellegű kollektív organizmusként fogja fel a társadalmat, mely tehát „*Gesamtpersönlichkeit*”, de öntudata és akara számos egyéniségre osztódik fel; a szociális fejlődéstörvény a pszichológiai törvények specialitásai; *Barth* szerint a társadalom szellemi organizmus, „ein System von Willenseinheiten a szociológia tulajdonképpen történetbölcselet; *Giddings*: a szociológia az élő lénynek természetes csoportjainak és kollektív magatartásának tudománya; megkülönböztetendő az u. n. „instrumental action”, mely létrehozza a szolidaritást, a hasonnemű tudatával „consciousness of kind” és, a társias akarat: „con-

cert of individual wills”; a társadalom nem organizmus, hanem organizáció; ugyanígy *L. Stein*, ki szerint a társadalomban ritmusok érvényesülnek, melyeket immanens célratörékvés jellemez; *Tarde* szerint a társadalmi élet alaptényezői a kezdeményezés (invention) és az utánzás (imitation); a társadalom az egymást utánzó emberek egyesülése (la société c'est l'imitation), knek motívumai egyfelől a meggyőződések (croyances), másfelől a vágyak (désirs). *Simmel* erősen formalisztikus irányhalad; a szociológia a társulás alakjainak, az emberek egymáshoz való vonatkozásformáinak tudománya; tárgyai azok az erők, vonatkozások és formák, amelyek során az emberek társulnak; azok az okok és célok, amelyek nélkül társulás nem jöhet létre, adják a szociális alakulás *anyagát*; az okok eredménye és a célokra törekvés, mely a társulást létrehozza az a *forma*, mely az anyagot felöleli; ily formák a föl- és alárendeltség, a verseny, a munkamegosztás; *a szociális kapcsolatok* meghatározott ösztönökből s akaratirányokból származnak s így erősen *pszichikai jellegűek*. *Stammler* szintén a formára helyezi a súlyt; a szociálfilozófia feladata megállapítani, hogy az emberiség szociális élete minő alapvető formális törvényszerűségeken nyugszik; a társadalom nem egyéb, mint az embereknek külső összefűző normák (jog, konvenció) által szabályozott együttélése; anyaga: a gazdaság; formája: a jog; a társadalom lényege a célok akarása és megvalósítása; a végső cél, melyhez viszonyítottan lehet csak az egyes célok helyességét megállapítani: a szociális ideál (die „Menschengemeinschaft, in der ein jeder die objektiv berechtigten Zwecke des anderen -zu den seinigen macht”).

3. Természettudományi iskolák; több árnyalatban jelentkeznek; jellemzőjük, hogy természettudományi alapon igyekeznek a társadalom lényegét megmagyarázni. Főbb irányok: a) a fizikai nézet. Így *Carey*, ki szerint a társadalom mechanikus „törvényeken (gravitáció stb.) alapul; *Quetelet* a társadalomtudományt az átlagember („homme moyen”) tanának fogja fel; a társadalomban szigorú törvények uralkodnak, melyeknek létezését a szociális jelenségek kérlelhetetlen szabályszerűsége bizonyítja (öngyilkosságok, bűncselekmények, elválások számának állandó volta); *Waxweiler* a szociológiát energetikai alapokra helyezi; a szociológia tárgyai azok a reakciók, melyek ugyanazon faj individumainak kölcsönhatásából származnak;

ugyan energetikai irányban építi ki tanait *Ostwald*, ki szerint minden történés vagy energiavándorlás a térben, vagy a különböző energiaformáknak egymásba való átmenete; az élet, a psziche, a társadalom is energiaáramlás; a társadalom kultúr-tényező, mert célja, hogy a nyers energiáknak az emberi célokra szolgáló átalakításánál az ún. Gatterweháltnis-t megjavítsa; a társadalom előnye a tapasztalatok felhalmozása; b) *a biológiai nézet*, melyhez az u. n. szelekcionisták és szociál-darwinisták sorakoznak; így Vaccaro (a társadalomban a létért való küzdelem s a szelekció érvényesülnek), Kidd, Schallmayer, Woltmann^{c)} az osztályharc-elmélet; megalapítója Qjimplowicz^{r)}i szerint nem az egyén, hanem a csoport a szociális elem; az egyén csak passzív atom a csoportban; a szociális tevékenység a csoport önfertartásában, erőinek szaporításában, uralomra törekvésében, társadalmi s állami helyzetének megalapozásában merül ki; ez az u. n. osztályharc, melynek alaptörvénye, hogy minden etnikai és szociális elem arra törekszik, hogy a hatalmi körébe eső gyengébb elemet saját céljainak szolgálatába állítsa; így Ratzenhofer, Oppenheimer, Nietzsche, Bagehot; d) *a geográfiai és etnológiai irány*, mely a szociológiát mint emberföldrajzt illetve társadalmi földrajzi fogja fel, illetőleg mely a társadalmi jelenségek megfejtését elsősorban a néprajzi adalékokkal összefüggésben igyekszik nyújtani; *geográfiai* alapokra helyezik a szociológiát: Demolins, Ratzel, nálunk Cholnoky, ki „emberföldrajzában” az élelem, védelem és kényelem szükségleteit kapcsolja földrajzi tényezőkkel; *etnológiai* nézőszögből tárgyalja a materiát: Spencer, Backofen (a „matriarchatus” tana; legősibb társadalmi intézmény a Mutterrecht), Summer Maine (ellenkezőleg: a patriarchátust tartja eredeti formának; különös súlyt kölcsönöz az államok és tulajdon fejlődése szempontjából a faluközösségnek), Morgan (a patriarchális társadalmi szervezet a matriarchális ősközösségből származott), Westermarck (a társadalom az erkölcsi öntudat bölcsője; az erkölcsi értékelésben az állandó és változó etnográfiai tényezők befolyása alatt áll); e) *statisztikai és demográfiai* alapon tárgyalják a szociológiát: Coste, Mayr; f) *a történelmi materializmus*, mely a társadalmat, annak minden jelenségét s intézményét gazdasági tényezőkre vezeti vissza: Marx (a társadalom gazdasági szervezet, amelybe beleszületünk; a termelési viszonyok képezik ki azt a reális alapot,

amelyen a jogi, politikai és szellemi életfolyamatok mint felépítmény: Überbau kialakul; nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza^ a gazdasági alap változása ellentétbe jut a magukat kiélt ideológiai formákkal a jogi, politikai vallási, művészeti intézményekkel; az ellentét osztályharcra vezet, melynek során lassabban vagy gyorsabban átalakul maga a felépítmény is); *de Greef* (a gazdaság a szociális alapjelenség; a társadalom alapjai! 1 terület s a népesség alkotják), *Loria*, *Sombart*, *Lamprecht*.

4. Mint alkalmazott szociológia alakul ki az u. n. *szociálpolitika* és *szociáletika*, melyek a szociológia megállapításait a szociális ideál nézőszögéből kritikai s normatív irányban dolgozzák fel (normatív szociológia). Ennek körében mint ellentétek jelentkeznek: a) az *individualizmus*, mely az egyén öncélúságát hangsúlyozza s a társadalmat és államot csak mint az egyéni célokat szolgáló eszközt fogja fel (*Humbolt*, *Spencer*, *Ibsen*, *Tolstoj*); különleges alakjai a *liberalizmus* (manchesterizmus) s az *anarkizmus* (az egyén akarata egyedül mérvadó, minden szociális jogrend, államrend és f elsőbbség elvetendő; *Stirner*, *Kropatkin*), melynek egyik válfaja a (*Baboef*, *Bakunin* stb.); b) a *szocializmus*, mely az egyéni cselekvések összefoglalásával a gazdasági *életet* kifejleszteni s ezúton az emberiséget munka- és érdekközösségbe fűzni törekszik; válfajai: az *államszocializmus* (*Fichte*, *Rodbertus*, *Schäffle*, *Schmoller*), a *jogszocializmus*, *Menger*, *L. Stein*, *Schroeder*), a *szociáldemokratizmus*, *agrárszocializmus*, *keresztényszocializmus*; c) összekötő irány a *szociálindividualizmus*, másként *eufonizmus*. melynek alaptanítása, hogy egyfelől az egyén csak jól szervezett társadalomban s államban fejtheti ki s tökéletesítheti egyéniségét, másfelől csak az ily egyéniség kifej les és tökéletesbülés rakhatja le a tökéletes állam alapjait; végső cél: tökéletes egyén, tökéletes államban (*eugenetika*, faj egészségtan, *Schallmeyer*, *Gruber* és *Rüdin*, *Plötz*; embergazdálkodás, *Goldscheid*; az egész problémára: *Müller*, *Lyer*). Idevágólag csak annyit, hogy a szociológia bizonyítja épen, hogy az egyén semmi elődjeinek s kortársainak kultúrmunkája nélkül, viszont a szociális lét kultúrfoka és előrehaladása az egyének kultúrfokától és fejlődöttségétől függ s itt nem lehet eléggé hangsúlyozni *Cohen*-nel, hogy: „az egyénnek csak az a törekvése erkölcsös,

mely az ő harmonikus kultúrerejét növeli s ezzel az erkölcsi világregend összértékét fokozza.”

3. §. A szociológia módszerei.

A módszer kérdés körül is éppoly szembeállításokkal találkozunk, mint a szociológia lényegére vonatkozó problémánál. Az ellentétek oka legtöbbször az a körülmény, hogy a kutató az ismert módszerek (indukció, dedukció, redukció, analízis, szintézis, autetézis) közül munkája kezdetén kiválasztja azt, mely szerint a szociológia prekoncepiált lényegének megfelel; ez eljárásnak alaphibája, hogy előre állást foglal oly kérdésben, melyet csak utóbb dönthet el; a módszernek a tudományos kutatás *közben* kell kifejlődni (előbb volt a nyelv, csak utóbb jött a grammatika; művészet már rég létezett, csak később fejlődött ki az esztétika); az ellentétek további oka, hogy a kutató a módszeres vizsgálatba többnyire beleviszi egyéniségét, holott a módszer nyilván szuperindividuális; végül nem csekély mértékben idézi elő a módszer-eltéréseket a szociológusoktól sem ment az a törekvés, hogy aktuálissá tegyék tudományukat, hogy ezt valamely politikai irány szolgálatába állítsák, holott nem fér kétség a módszer szuperaktualis voltaához. Éhez képest lévén a szociológia valóság tudomány a szociológusnak a létező s *létező* társadalmi jelenségek összehasonlító-történeti alapon való megállapításával s analizálásával kell egyelőre beérnie és a metodologusra kell bíznia, hogy midőn az ontológiai és történelmi területet elhagyva, normatív irányban dolgozik s mint törvénytudomány akar kifejlődni, mily módszert kövessen,

A szociológiában eddigelé használatos főbb módszerek a következők:

1. A *dedukció és szintézis*, mely a még méhében szendergő szociológiának volt s némileg ma is módszere a racionalistáknál, kik főleg az állam s újabban a jog lényegének és keletkezésének problémájával foglalkoznak. Az ész nemcsak felismerő és bíráló, hanem *alkotó* képességnek minősítik; álláspontjuk, hogy amit az ész kigondol, az meg is valósítható („Nur das Denken kann erzeugen, was als Sein gelten darf”, *Cohen*) s így bizonyos feltételezett premisszákból (pl. összerződés) indulva ki, deduktíve állapítják meg szociológiai tételeiket, melyeket nyomban normatív jelleggel ruháznak fel.

2. A *biológiai vagy organikus módszer*, mely a szociológia

bölcsőjénél jut szerephez akkor, amikor a kutatók nagy része a társadalmat mint organizmust veszi bonckés alá (*Spencer*). A szociális kauzalitást az apriori megállapított organizmus, analógia vagy éppen identitás alapján a természeti kauzalitással azonosítja, s bár nem mellőzi az indukciót és ennek különböző eszközeit (megfigyelés, kísérlet stb), sőt erre a biológusoktól s általában a természettudósoktól, kik mind tökéletesebb eszközeikkel s eljárási módjaikkal (mikroszkóp, baktériumtenyészet stb.) tényleg meglepő eredményekhez jutottak, erős ösztönzést nyer, mindazonáltal legtöbbször dedukcióval dolgozik, a társadalomra átvitt biológiai tételekből ugyanoly jellegű (szükségképi) szociális törvényekre következtet, aminők a természet világában érvényesek.

3. A *pszichológiai módszer*, mely a természettudományi irány ellentétéként fejlődött ki, azt követeli, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatánál a lelki tényező, rehabilitálandó (*Fouillée*), mert a társadalmi tudományok lelke a pszichológia (*Bougie*); a társadalmi objektum ugyanis nem azonos a biológiaiával; nemcsak vitális, hanem ennél több: szellemi (*Baldwin*), így a fizikomisztikus nézeten nyugvó biológiai módszer ellentétékép kialakul a pszichomisztikus felfogáson alapuló pszichológiai módszer, mely átviszi a szociológiába a lélektannak eddig ismert különleges módszeres eszközeit.

4. Az *objektív módszer* mintegy az egyoldalú pszichológizálás reakciója fejlődik ki. Alaptétele, hogy a társadalom olyan, mint egy törvénynek hatása alatt mozgó tárgy (objektum), a valóságnak spontán eredménye; az ember egy erővel áll szemközt, mely rajta uralkodik, de ez az erő természetes; a szociológusnak a hagyományos előítéleteket tehát ki kell küszöbölnie, hogy ezek helyére magukat a tényeket állítsa, amelyeket legobjektívebb sajátságai alapján kell megragadni; a szociológiai jelenségeket csak objektív eszmék rendszerének szabad tekinteni, mikor is a logikus rendben való átgondolásuk magyarázatukat jelenti, sőt ez a magyarázat már maga a bizonyítás (*Durkheim*). Az objektív módszer kiindulásában ugyan eltérő a biológiától, eljárásában azonban ahhoz áll legközelebb.

5. A *történet-genetikai módszer*, mely midőn erőre kapott egyfelől a kozmikus kialakulás magyarázatánál (*Kant Laplace*), másfelől a biológiai fejlődés értelmezésénél (*Darwin Haeckel*), mind nagyobb erővel kezdett érvényesülni a szociológiai jelenségek vizsgálatánál is. A szociológia rendszeres feladatai közé

így történelmi problémák ékelődnek be s a társadalomtudomány (már *Comte-nál*) történetfilozófiává kezd átalakulni. A történetgenetikai módszer a fejlődéstörvények felkutatására helyezi a súlyt.

6. Az *összehasonlító-történelmi módszer*, mely az egyes társadalmi jelenségeket úgy amint különböző időben és területen feltűnnek megállapítja, egybeveti, ismétlődésükből szabályszerűsége, törvények *létezésére* következtet, szóval a létezett és *létező* társadalmak analizálása mellett induktíve jár el s midőn így a szociális adottságokat átérteni és a társadalomalkotó tényezőket felderíteni törekszik, egyfelől a szociális kauzalitás, másfelől a szociális finalitás birodalmába enged mélyebb betekintést. (*L. Stein*).

7. A *formalisztikus módszer*; mintegy szociális geometriát akar nyújtani; megállapítani igyekszik a társulás absztrakt formáit (*Simmel*), illetve azokat az alapviszonyokat, melyek minden társas együttélésben fellelhetők, s amelyekre az összes társadalmi jelenségek visszavezethetők (*Vierkanndt*), egyben rákövetkeztet a jövő kialakulásában relatíve legtokéletesebb társadalmi formákra (*Stammler*). Többnyire induktív alapon indul kutatásaiban, a rendszer kiépítésénél s következtetéseinél azonban deduktív úton jár.

E különböző módszerek közül attól függőleg, mely irányban folyik a kutatás s a tudományos vizsgálat, továbbá hogy mi a közvetlen cél egyik sem mellőzhető teljesen, így midőn a társadalmi jelenségeknek a társadalomalkotó tényezőkön keresztül való értése és tipizálása a feladat (ontológiai szociológia), főleg a pszichológiai és összehasonlító-történelmi módszer jut szerephez, már abban a kérdésben: miként fejlődtek ki az egyes társadalmi jelenségek, mely szociális kauzalitás hatja át azokat (históriai szociológia), különösen a biológiai (eshetőleg az objektív) és a történet-genetikai módszer juttat megfelelő eredményekhez, végül amikor a szociális finalitás, a célkitűzés, a jövő fejlődés irányítása a probléma központ, nem lehet kizárni a spekulációt és tehát egyfelől a formalisztikus módszert, másfelől a dedukciót és szintézist.

4. §. A szociális kauzalitás és szociális finalitás,

A társadalmi jelenségek és történések egybevetése egyfelől a természeti tüneményekkel, másfelől a históriai eseményekkel éles megkülönböztetésekhez juttat.

A *természeti tünemény* a szükségképiség jellegével bíró fizikai törvény uralma alatt áll; ugyanazon előzmények esetében kivételnélküliséggel következik be; az előzmény (ok) ismerete apodiktikus bizonyossággal enged következtetést a következményre. A fizikai törvény amennyiben az egyénre vonatkozik (pl. a fiziológiai törvények) Spinozával szólva: *coacta necessitas*. A természeti tudományok ideálja az asztronómia (másodpercnyi pontossággal kiszámítja a jövő csillagászati tüneményeinek bekövetkezését).

A *történeti esemény* unikum, az egyes embernek, valamely népnek, nemzetnek visszananemterő, individuális életmozzanata; előzményei több-kevesebb pontossággal megállapíthatók ugyan, de csak mint heurisztikus magyarázatok, mert *ezeknek* miliójében döntő szerepet játszik az illető egyénben, népben, nemzetben rejlő titokzatos individuális erő, A történettudomány ép ezért bár nem mellőzheti az u. n. oknyomozást inkább a történeti események érékelésére *helyezi* a súlyt s a nagy történelmi alakokat és nemzeteket mint követésre méltó mintákat állítja elénk s egyben ezeknek hatásait vizsgálja.

A *társadalmi jelenségek* mintegy középhelyet foglalnak el a természeti tünemény s a történeti esemény között; nem unikumok, de nem is szükségképi bizonyosságok, hanem bizonyos ismétlődést, periodicitást, ritmust mutatnak (némely társadalmi jelenség monoton szabályszerűséggel tér vissza, így a születés, házasságkötés, elválás, baleset, öngyilkosság, bűncselekmény). Ez az ismétlődés, mely a tapasztalat szerint azonos *előzmények* esetében sem kivételnélküli, nyilván törvények *létezésére* enged következtetni, ám ezek a törvények mert jellegük nem a szükségképiség, hanem csak a rendszerintiség: *szabályoknak*, vagy a fizikai törvényektől megkülönböztetve *szociális törvényeknek* nevezhetők.

A szociális törvények szemben a mechanikus szükségességgel ható fizikai törvényekkel inkább *teleologikus kellőseget* fejeznek ki (előírják, hogy mikor cselekszik az egyén, a társadajom, a nemzet, az állam saját érdekében leghelyesebben, de nem akadályai az ellenkező irányú cselekvésnek; akárcsak a grammatikai szabályok, amikor a helyes beszéd mikéntjét írják elő); nem az apodiktikus fizikai, hanem a valószínű szociális kauzalitás alapján nyugszanak.

A szociális kauzalitás a társadalmi jelenségek ismétlődésé-

bői (statisztika) leolvasott aposteriori okozatosság, mely tehát éppúgy, mint maga a szociális törvény empirikus generalizáció eredménye (a stoikusok nyelvén *causae proximae et adjuvantes* volnának nevezhetők).

A szociológus szemében a szociális törvények tehát éppúgy csak heurisztikus tapasztalati szabályok, regulatív princípiumok, mint a meteorológus kezében az időjárás szabályai (a meteorológia is csak empirikus anyagokra épít s empirikus szabályok alapján következtet, ezért van, hogy az időjárás prognózisa a bizonyosságot nélkülözi, illetőleg csak 80%-os valószínűséggel jósolja).

A szociális törvények és a szociális kauzalitás *a célok birodalmába* vezetnek, ami onnan van, mert a társadalom *organizáció*: az egész egyes részeinek tudatos összműködése bizonyos célokra. Az organizmusokban természetszükségesség uralkodik, a társadalomban mint organizációban célszükségesség; amott a „Müssen”, emitt a „Sollen” a *verbum regens*.

Remélhető, hogy a szociológia fejlődése mind közelebb fog juttatni az egyes ember mint társadalmi lény, az egyes szociális alakulatok a nép, *nemzet*, állam stb. céljainak felismeréséhez s így a szociális törvények birtokában arra fog képesíteni, hogy mindinkább a szociális kellőség útján haladva az emberiség végső céljai felé közelítsünk (normatív szociológia).

5. §. A társadalomalkotó tényezők.

Társadalomalkotó tényezők azok az erők, melyek az emberek között társias kapcsolatot hoznak létre. Tényezőknek s nem okoknak nevezem ezeket, mert nem a fizikai kauzalitás szükségességével hatékonyak, hanem mint csupán valószínűség jelle gével bíró szociális kauzalitás kellőséggel érvényesülnek.

A társadalomalkotó tényezők problémájával s azok rendszerbe foglalásával többen foglalkoztak; jelentősebb kísérletek (Dékány István ügyes összeállítása nyomán):

1. *Etnográfiai* oldalról *Haberlandt*, ki a népek életének fejlődés-tényezőit két főcsoportra osztja: 1. *a külső fejlődési erők* (ezek ismét: a) *földrajziak*, mint a természeti környezet, b) *történetiek*, mint a történeti talaj helyzete által adott érintkezések más népekkel) és 2. *belső fejlődési erők* (így a fajjal járó testi és lelki tulajdonságok).

2. *Historikus* irányból *Bernheim*, ki szerint a történeti te-

nyezők rendszere a következő: 1. *külső fizikai*, 2. *belső pszihikai* (és pedig egyéni és szociálpszihikai) végül 3. *kulturális* (emberi tevékenység által létrehozott és átszarmaztatott) tényezők.

3. *Társadalomgazdaságtani* alapon a gazdasági fejlődés tényezőit állapítják meg: *Philippovich*, kinek rendszere imígyen fest: 1. *természet* (és pedig külső természet és népesség), 2. *társadalmi szervezet* (állam) és 3. *személyes erők* (a gazdasági és technikai tudás); *Wagner*, ki a következő csoportokat veszi fel: 1. *a nép*, 2. *a földrajzi tényező*, 3. *a technikai tényező* (így a termelő, közlekedő eszközök), 4. *jogi tényező*; *Conrad*, kitől származó rendszer képe: 1. *természeti tényező*, 2. *emberi munka* (fizikai, erkölcsi és intellektuális), 3. *tőke* és 4. *a jog* (mint szervezeti tényező); így még *Marschall* (föld, munka, tőke, szervezés) és *John St. Mill* (föld, munka, tőke).

4. A *szociológia* irodalomban, mint a társadalomtudományi problémák sarkpontjával mind többen foglalkoznak a társadalomalkotó tényezők kérdésével, mely mint *Ross* megjegyzi: „the corner-stone of sociology”; figyelemreméltó rendszereket róttak össze: *Comte*, ki u. n. környezeteket különböztet meg és pedig *élettani környezeteket* („les milieux biologiques”), melyek mint egy bizonyos szervezet létezésének külső feltételei szerepelnek, így: 1. az *éghajlat*, 2. a *talaj*, 3. a *faj*; kiemeli a *népnövekvés tényezőjét* (l'accroissement de la population, mely a mukamegosztást magyarázza) és mint tulajdonképeni irányító tényezőt a *szellemet* („l'essor supérieur des facultés d'abstraire, de généraliser et de coordonner”). *Renard* miliő-felfogása szerint az ember három környezetben fejlődik, ezek: 1. az *egyéni környezet* (milieu psycho-physiologique), 2. a *külső természet* (milieu terrestre et cosmique) és 3. a *társadalom* (milieu social), mely mint az emberi civilizáció összege felöleli 1. a gazdasági, 2. politikai, 3. jogi, 4. családi, 5. társadalmi, 6. vallásos, 7. erkölcsi, 8. tudományos és 9. a művészi miliőket; *Spencer* a társadalomalkotó tényezőket külsőkre és belsőkre osztja és mindenik csoportban eredeti és származékos tényezőket különböztet meg; 1. *eredeti külső tényezők* az éghajlat, a talaj, a felszíni alakulat, a flóra és fauna; 2. *származékos külső tényezők*: a) a természeti környezet módosulása (erdőirtás, erdősítés, mocsarak lecsapolása, hasznos növények és állatok szaporítása, a károsak irtása stb.), b) a társas csoport növekvő nagysága (sok társadalmi változás oka, kifej-

leszti a munkamegosztást, az összműködés fejlettebb formáit), c) a társas kölcsönhatás (azaz a társas egésznek és egységeknek egymásba való hatása), d) maguknak a társadalmaknak egymásra gyakorolt hatása (így a háború is), e) a szuper organikus termékek felhalmozódása (ilyenek az eszközök, találmányok, fegyverek, lakás, nyelv, ismeretek, tudomány, szokás, jog, művészet stb.); 3. *eredeti belső tényezők*: a primitív embernek fizikai, értelmi és érzelmi tulajdonságai; 4. *származékos belső tényezők* (a társadalmi haladással karöltve kifejlődő magasabb értelmi és *érzelmi* tulajdonságok); *Ward* tényező elmélete a következő rendszerben alakul ki: 1. *fizikai erők* amelyek a) egyfelől *fentarto* (ontogenetikus) erők (és pedig α) pozitív, azaz megkívánó, élvezetkereső, vagy β) negatív, azaz védekező, fájdalomkerülő erők), b) másfelől *reproduktív* (filogenetikus) erők (és pedig α) közvetlenek mint a nemi ösztön és β) közvetettek, mint a szülői és vérszeretet); 2. *szellemi* (u. n. szociogenetikus) erők, amelyeknek sorában kiemelkednek: a) az *esztétika*, b) *érzületi* és c) *értelmi erők*; *Giddings* a társadalmi összefüggések tulajdonképeni alkotó erejét 1. a *hasonneműség tudatában* („consciousness of kind”) keresi, amely pszihikai tényező mellett kiemeli mint fizikai *tényezői*-, 2. a *nap energiamentyiségét*; *Baldwin* szerint a társas erők kétfélek: 1. *intraszocialisak* (az egyénből kiinduló pszihikai hatások, melyek a társadalomban generalizálódnak; az egyén önállósulása, partikulárizálódása); 2. *extraszociálisak* (a kozmoszból kiinduló s a társadalmi folyamatokba csak az egyéni szervezeten keresztül belépő, tehát másodlagos erők); *Ross* a társas erőket következőleg kategorizálja: 1. *természeti erők* és ugyan: a) megkívánók (étvágy, szomjúság, szerelmi vágy), b) élvezetszerzők (fájdalomkerülés, kényelem, érzéki vágy), c) önzők (hiúság, büszkeség, szabadság, hatalomszeretet, ambíció), d) érzelmi (rokonszenv, szeretet, gyűlölet, társas érzélem), e) felüdítők (játékszenvedély); 2. *kulturális vágyak* és pedig: a) vallásos, b) etikai, c) esztétikai és értelmi vágyak; *Ellwood* megkülönbözteti 1. a *fizikai tényezőket* (emberi faj, gazdaság, terület stb.) és 2. a társadalmi alakulást tulajdonképen biztosító *pszihikai* tényezőket; ez utóbbiak: a) elsődleges erők (impulzusok), b) másodlagos erők (ösztönök, szokások) és c) harmadlagos erők (megismerés, észrevétel, ráismerés, emlékezet, értelem stb.); az u. n. *érdek-elmélet* tényező-rendszere, mely külö-

nősen Small és Ratzenhofer tanaiban jut kifejezésre; *Small*, ki szerint: „in the beginning were interests”, minden társadalmi jelenség az érdekek fejlődésének, alkalmazkodásának és ki-elégülésének folyamata; mint társadalmat alkotó érdekek szerepelnek: 1. az egészség, 2. a gazdaság, 3. a társaság, 4. az ismeret, 5. a szép és 6. az igazság; *Ratzenhofer* kiindulása az *oserő*, mely érdekekben nyilvánul meg és létté differenciálódik és pedig a következő menetben: 1. legegyszerűbb érdek a *fajérdek* (fajfentartás); ezt követi 2. a *fiziológiai érdek* (az egyén testi életének fentartása); majd 3. az *egyéni érdek* (az egyén önkifejlesztése), továbbá 4. a *szociális érdek* (a társadalom fentartása); 5. a *transcedens érdek* (világzsemléleti tényező); e magasabb érdekek abban a mértékben nyomulnak előtérbe, amely mértékben az alacsonyabbak biztosítottaknak látszanak; a német, belga és francia írók közül említésre méltók még: *Tönnies* (tényező-rendszerében három „közösségi fundamentumot” különböztet meg, melyek egymással genetikus viszonyba jönnek, ezek: 1. a *vérbeli közösség* vagy rokonság, 2. a *területi közösség* vagy szomszédság és 3. a *szellemi közösség* vagy barátság), *Scheffle* (társadalomalkotó tényezők: 1. a *külső környezet*, azaz a természet, 2. a *passzív-objektív elem*, minő a népvagyon és 3. az *aktív-személyes elem* így az egyén s a népesség; utóbb újjaalakította rendszerét, melyben a tényezők imígyen sorakoznak: 1. *világhelyzet*, 2. *társadalomiatat*, 3. *külső berendezések* és pedig a) a föld, b) a népvagyon és c) a népesség); *Gampłowicz* („társító mozzanatok” 1. *anyagiak* mint a közös lakás és közös rokonság, 2. *gazdaságiak*, minők a birtok és hivatás, 3. *morálisak*, minők a hasonló rend azaz nemesség, polgárság, művész és tudós pálya, hasonló nyelv, vallás, nemzetiség, állami hozzátartozás); *Wundt* (szerinte a társadalmi élet alapfeltételei: 1. a külső természeti feltételek, 2. a nemzeti típus és 3. a társadalmi szerveződés); *Simmel* (körvonalakban a tényezők rendszere: 1. a föld, 2. a *nemzedékek fiziológiai összefüggése*, 3. az *objektív szellem* és 4. a *gazdasági kérdések*); a belga *de Greef* (a társadalom elemei: 1. *szerveetlenek*, 2. *szervesek* és 3. *pszichikaiak*); a francia Worms (nála két elem érvényesül: 1. az *emberi* és 2. *emberen kívüli elemek* és ugyan a környezet, így a klíma, flóra, fauna; mint *társadalmi kötelek* szerepelnek: 1. a lakóhely és környezet, 2. a faj, 3. a nevelés és nyelv, 4. a foglalkozás, 5. a házi élet, családi szoká-

sok, 6. erkölcsi, vallási, esztétikai és technikai fogalmak végül 7. a jogi és politikai uralom kötelékei); kiemelkedik még a limai (Peru) egyetem tanárának *Cornejo*-nak rendszere (1. *külső tényezők*, így a fizikai környezet, a flóra, fauna stb.; 2. *belső tényezők* és ugyan: a) az átöröklés, b) a faj és c) a népesség; 3. a *kollektivitás befolyásai* így: a) a spontán-ösztönös-intuitív befolyások és b) a tudatos-akarati-reflexiós befolyások, mely utóbbi jelenség két osztályra különül: α) az utánpótlás és nevelés befolyásai, melyek a társas termékeket megőrzik és szétterjesztik és β) a háború és munkamegosztás, melyek a társadalmat átváltoztatják).

Hazánkban nagy élelemjűséggel foglalkozik a tényező problémával *Dékány István*, ki a társadalomalkotó tényezőket négy csoportra osztja: 1. *kultúrföldrajzi tényezők* (a természet hatása az ember testi szervezetére: *geofiziológia*, és lelki szervezetére: *geopszichológia*; mint speciális életproblémák merülnek itt fel: a) az élelemszerzés kérdése: *gazdasági földrajz*, b) a föld felület formák befolyása: *szocio-morfológia*, c) a talaj-minőség hatása: *agrogeográfia*, d) a *település-földrajz*, e) a népfajok hatása a földre: *etnogeográfia*, f) az ipar függése a természettől: *technogeográfia*, g) a természet és kereskedelem összefüggése: *kereskedelmi földrajz*, végül h) az állam földi bekapcsoltsága: *politikai földrajz*); 2. *demobiológiai tényezők* (a néperő befolyása; feladat: „kutatni, hogyan lehet biztosítani az emberfajnak a föld konkrét életfeltételeihez képest normális számú és társadalmilag értékes, azaz biológiailag magasabb egység színvonalának megőrzését és fokozását’); 3. *készletgazdasági tényezők* (a szükségletek, termelés és fogyasztás folyamatai); 4. a *kollektív-pszichikai tényezők*, melyeknek jelentőségét a *társadalmi lélektan* vizsgálja (e kollektív pszichológia részei: a) a lelkek közötti hézagot áthidaló társas interpszichikai megismerés tana; b) a társas *érzések* szimpátia tana és c) a társas akarás szinergia tana), melynek különleges ágazata a *tömeglélektan*.

Dékány-nak e rendszere helyes átgondolásra vall, mert mint'szerzője erre maga is reámutat 1. maradék nélkül analizálja a társadalomalkotó erőket, 2. az egyes tényezőket nem veti értékelés alá (nincs benne kiemelési tendencia, hanem koordináció), 3. az absztrakt konstituenseket kutatja, melyeket nem cserél össze az idői tényezőkkel, 4. az adott kereteken

belül széleskörű differenciálódásra enged teret, végül 5. megóvjá a tiszta elméleti szempontokat, melyeket nem enged pusztán gyakorlati kívánalmak kedvéért elhomályosítani.

Részemről a tényezők rendszerét némi elnevezésbeli különbséggel imígyen konstruálom meg:

1. *természeti tényezők*; ezek mint a *létezés* feltételei jelentkeznek és a négy klasszikus elem (föld, víz, levegő, tűz illetve melegség) kategóriáit nyújtják;

2. *a néperő*, mely egyfelől a nép faji tulajdonságaiban, másfelől annak történelmi egyéniségében bírja gyökerét;

3. *gazdasági tényezők*, mint a *megélhetés* feltételei, melyeken keresztül szerephez jut a természet, a munka és a tőke és ezeknek keretében: 1. az *élelmi szerek*, 2. a *védekező berendezések* és 3. a *megélhetést könnyítő módozatok* (Cholnoky szerint a kényelem szükségletei);

4. *a szociál-pszichikai tényezők*, így a szociális értelem, érzés és akarat, mely a különböző kollektív jelenségekben (ilyenek: 1. jelenlevők együttléte, azaz a tág értelemben vett *tömeg* és 2. a szétszórt, de lelkileg összefűzött egyének társultsága, azaz a tágabb értelemben vett *közönség*) nyilvánul meg;

5. *a szociál-etikai tényezők*, melyek a kollektív együttlét produktumai, de egyszersmind producens erővel is bírnak; nyilván az előbbi négy tényező összhatásának eredményei, de egyúttal továbbképző erők; ilyenek 1. a *család*, 2. a *tulajdon*, 3. a *vallás*, 4. a *normarendszer*, különösen a jog és 5. az *állam*.

I. Természeti tényezők.

6. §. A föld.

Az ember és a társadalom létezésének első fizikai tényezője a *föld*, melynek szférái belülről kifelé haladva a belső izzó réteg (centroszféra), a szilárd földréteg (lithoszféra) s ennek felületén a levegő és vízréteggel együtt az élet rétege (bioszféra). Ez utóbbi feltétele minden szerves életnek, így az emberi s társas létezésnek is. A föld tömegvonzása biztosítja az embernek a *földfelületen maradását*, az termi meg *táplálékát* s azokat az anyagokat u. n. *javakat*, melyek részint természetes, részint feldolgozott állapotban egyéb szükségletei kielégítésére szolgálnak; a földfelületen való mozgás lehetősége te-

lemti meg a *helyváltoztatást* mint az anyagi és szellemi érintkezés módját; a földfelület megfelelő alakultsága adja a *letel pülés* feltételeit, s ugyanaz egyéb tényezőkkel együttatva – befolyásolja a *nép/fajok és nép/ellem* alakulását, végül az *állam keletkezését* s az állami és társadalmi intézmények fejlődését.

Az ember és társadalma tehát erős függésben van a föld-ényezőktől, de viszont vissza is hat azokra, azok felett mind nagyobb hatalmat gyakorol, ami főleg az egyéni és társadalmi élet nézőszögéből alkalmatlan területeknek alkalmassá tételében, tehát az u. n. *kultúrszféra* megteremtésében és fokozatosan nagyobbításában áll; ily működések eredményei a hidroszférától való *elhódítások a lithoszféra* javára (így a németalföldi polderek, a balatoni berek lecsapolása, a fiumei kikötő feltöltése), az *erdőirtások révén* termőföld nyerése; az *erdősítés*, mely úgyis mint az éghajlatot a társas *éleire* alkalmasabbá tevő munkálat, de úgyis mint termő területek védő-berendezése (futóhomok ellen) jön figyelembe.

Megállapított szociológiai tény, hogy a *földfelület unifikálása* kedvezőtlenül hat a társadalmi fejlődésre, mert az egyhangúság nem enged változatosságot a szervezetlen anyagok körében, minekfolytán a tapasztalatok csekély számúak, a szokások egyezők, amely körülmény kizárja a szociális súrlódást és ezzel az evolúciót; a geológiai, orográfiai és általában geográfiai differenciáltság mint ezt a Nílus völgyének, Görögországnak, Itáliának, Mexikónak, Perunak társadalmi bizonyítják viszont nagyon elősegíti a társadalmi fejlődést.

A földterület igen gyakran *vallásos tisztelet* tárgya (így a primitív, de szigorúan vallási társadalmakban egyes helyeket nagy áhítattal becsülnék meg; ilyenek a szent hegy, a Sinai hegy s az Olimpus), de általában annál fogva, mert a letelepülteket a földhöz *érzelmi* kapcsolatok is fűzik, kifejlődik a földszeretet, melyet a megszerzés emlékei, a termékekre való büszkeség hovatovább *hazaszeretetté* fokoz.

7. §. A víz.

A víz éppoly nélkülözhetetlen feltétele az emberi létezésnek, mint a föld. Eltekintve attól, hogy a víz 60-70%-ban *tesünk tömegének alkotórésze*, az mint a gazdasági *termelés* s a

közlekedés nélkülözhetetlen eszköze és tényezője a társadalmi életnek.

Az *ivóvíz* állandó szüksége vezet különösen ott, hol kevés a víz a *források* megbecsülésére, szentté avatására, tabuként való tiszteletére s a közösség részéről történő védelmére; társadalmi összműködés eredménye a *kút*, az esővíz gyűjtésére szolgáló *ciszterna*, a *vízvezeték* és az *artézi kút*. Sokhelyütt a víz természetes állapotban ihatatlan és egészségtelen, miért is aszeptikussá teendő és ízesítendő; ez vezetett a víznek forralására, tealevéllal (Khina, Elő- és Hátsó-India), kávéval (Arabia), kakaóval (Mexikó) való ízesítésére (Cholnoky figyelmeztet arra, hogy a leves eredete is valószínűleg ily okra vezethető vissza.) Az egyén életében jelentősége van a víznek a *fürdés* szempontjából is, amely tisztálkodási és egészségügyi szükséglet sokhelyütt elég korán a közös fürdőberendezésekre vezetett s főleg a keleti népeknél vallási intézménnyé nőtte ki magát (szent folyó, isteni gyógyulás tava).

A *termelés* nézőszögéből már az egyes kezdetleges élelem-szerzési módozatoknál feltételként szerepel a víz (így a *halászat* folyók és tavak közelébe sodorja az embert s a primitív társas alakulatokat; az *állattenyésztés*, pásztorkodás is csak nedves, bősapadékú területen űzhető; a *földművelés* eredményességének is a víz az előfeltétele; száraz vidékeken ezért már igen korán *öntözőműveket* létesítettek, amelyek technikai és társadalmi berendezést kívánnak s ez okból a műveltség egyik ősokeként jelentkezik; bizonyítja ezt Mezopotámia, Egyiptom, Irán, Baktria és általában Túrán, Kelet-Turkesztán, Mexikó és Peru). A társadalmak keletkezésére és fejlődésére igazán csak a folyammenti oázisok kedvezőek, mert a szét-szórt források körül keletkezett kis sivatagi szigetek a népek túlságosan apró érdekközösségekre való bomlását okozzák; (Cholnoky) ezért van, hogy a Szaharán csak a Nílus mentén találkozunk társadalmi alakulásokkal és kultúrával.

A *közlekedés* is különösen a kezdetleges fokon vizet (folyó, tó, tenger) tételez fel. Különös jelentőséghez jutnak ebből a szempontból a folyami átkelő helyek (Budapest, Komárom, Szeged, Eszék), a jó kikötőhelyek (régbben a delták lagunái, a kisebb folyók torkolatai, „az esztuáriumok), a társadalmi munkával létesített hajózható csatornák stb. Mindezek a helyek letelepedésre s a gazdasági alapon nyugvó társas érintkezésre sarkallnak.

A víz *romboló ereje* szintén nem kis mértékben gyakorol befolyást a szociális együttműködés kifejlődésére. A vízzel szemben való védekezés ugyanis csak kollektív munka útján fejthető ki s így a veszélyeztetett területen lakók egymásra vannak utalva, midőn *gátat* emelnek az árvízveszedelem ellen, midőn *iszapszedéssel* a folyó feltöltődését megakadályozzák, midőn mind körütekintőbb *folyamszabályozási munkálatokat* végeznek; a közös védekezés szüksége hozta létre a mocsarak, tavak és lagúnák környékén élő nép *cölöpépítményeit* is (eredetileg Ravenna, majd Aquileja, utóbb Velence; Hátsó-India szigetvilága, a Meracaibo-öböl környéke stb.).

8. §. A levegő.

Levegő nélkül nincs élet, sőt az oxigénnek 3%-os eltolódása alkalmatlanná teszi a levegőt az emberi és tehát társadalmi életre (a levegő összetétele 79% nitrogén és 21% oxigén). Igen magas hegyeken társas élet ép ezért nem fejlődhetik ki (előfordul azonban, hogy a magas vidékeken lakók szervezete akklimatizálódik a „ritka” levegőhöz, mire példa a Pamír, Himalaja s különösen Tibet magas vidékein élő népek).

A légkör *nedvessége* és *hője* is erősen befolyásolja a társadalmak keletkezését és minéműségét. Ahol a levegő forró és nedves, ott a víznek kiválása a tüdön és bőrön keresztül nagyon meg van nehezítve, míg ellenkezőleg a forró és száraz levegő a vízkiválasztást megkönnyíti, ami fiziológiai okokból nagyobb aktivitásra ösztönöz; *Spencer* ezzel magyarázza azt a tényt, hogy a legrégebbi társadalmak forró és száraz vidékeken keletkeztek (Egyiptom, Mexikó, Peru).

A légjárás erejét elég korán felismerik az emberek, ami a *szélmalomok* építésére vezet, melyek több ember őrlési szükségletét elégítvén ki, a társiasság érzésének fokozását eredményezik.

A légkörnek időszakos hőmérsékleti különbsége a *ruházkodás* differenciálódását vonja maga után (a téli ruházat állati szőrből és bőrből, a nyári növényi anyagokból készül) és csakhamar oly termelési ágakat hoz létre (gyapottermelés, selyemtenyésztés), melyek a termelés, ipar és kereskedelem fejlődését, kollektív munkát s egymásra utaltságot, tehát szociabilitást eredményeznek.

9. §. A tűz.

Tűz és illetőleg ebből származó melegség és fény nélkül a tropikus égöv ősembere ugyan megélhetett, de alig különbözhetett az állattól, mert a tűzismeret és használat hiányában teljes függésben volt a természettől. A hidegebb régiókban meg egyesesen vagy megfagyott vagy éhenhalt. Az ember természetfeletti uralmának első epokája a tűz használatának és mesterséges előállításának felfedezésével kezdődött. A tűzhasználat függetleníti az embert; a telet elviselhetővé, az éjjelt világossá teszi; átalakítja a táplálkozás módját; az eredetileg növényevő ember a sütés, főzés következtében immár húsevővé, majd úgyszólván mindenevővé alakul át; tűz segítségével fölégettetnek az erdők s így a termőföld nagyobbodik; fatörzsek kiégetésével kezdetleges csónakok készülnek, különböző eszközök állíttatnak elő; utóbb az edényégetés és a vas olvaszthatóságának feltalálása óriási lépéssel viszi előre az emberiséget a kultúra terén, mintegy átlendíti az őskorból a civilizáció korába. Ha igaz *Emerson* tétele, hogy kultúra hó nélkül nem képzelhető (mi úgy értendő, hogy a mérsékelt égöv, mely az évszakok változásait ismeri, az igazi kultúrzóna) úgy bár paradoxon, de igaz, hogy: a tűz teremti a havat (a kultúrát). A tűzhasználat tette lehetővé, hogy az eredeti lakóhelyükön már elszaporodott emberek a hidegebb régiók felé vonultak s mindjobban szocializálódtak és művelődtek. Egyes írók (így *Peschel*) szerint a tűz értékének felismerése és mesterséges előállítása vezethetett a *beszéd kifejlődésére*, mert a tűz előállítása és élesztése több ember együttműködését és tehát azt is követeli, hogy ezek egymást valami módon megértessék és megértsék. A tűz nemcsak a fűtés, sütés-főzés, világítás, szerszámok előállítása, ipar fejlődése, védekezés (tűzsövények) stb. nézőszögéből bír jelentőséggel, de mint az embert nemesítő, *erkölcsösítő tényező* is; a tűz mintegy domesztikálja az embert és társiaságát fokozza (a tűz középontja a házas együttlétnek; ébrentartása tűzhelyek létesítését, ez viszont az első hajlékokat eredményezi); nagy jelentőségét korán felismerik, mi sokhelyütt *vallási szertartások* kifejlődésére ad alkalmat (Vesta-templom Rómában; áldozati láng Jerusálemben); a mithologia adalékai közül: a görög Prometheus, az indiai Pramantha mind a tűz különös értékét hangsúlyozzák; a zsidók előtt a pusztában tűzoszlop haladt, Mózesnek Isten égő csipkebokorban jelent meg; monotheisztikus

vallások örökmécsé, a ma is szokásos bengáli fény és görög tűz gyújtás mind a tűzértékelésre vezethetők vissza.

Valószínű, hogy a tüzet már a legalacsonyabb műveltségi fokon is ismerték az emberek, de előállítani a tüzgyújtó ember megjelenéséig nem tudták (*Lucretius* szerint a villámcsapás okozta tűz keletkezése, mások szerint a vulkanikus tünetnyek tanítottak a tüzgyújtásra; a mítosz szerint az isten hozta le a tüzet, így a görögöknél Prométheusz, az indusoknál Agni tűzisten). A tűz előállítása eredetileg a tűzkövek összeverésével, utóbb száraz fák összedörzsölésével történt, majd rájöttek a tapló szikrafogó tulajdonságára; a gyufa csak a legutóbbi idők (magyar) találmánya.

A tüzelő és világító anyag sokféle (fa, -szalma, nád, növénytermesztés hulladékai, így a venyige, kukoricaszár, szárított trágya, lombhulladék); régtől fogva használtak a fosszilis anyagok így különösen a tőzeg, újabban a barnaszén és kőszén, melynek kitermelése erős társas együttműködést követel. A szén nagy átalakító hatást gyakorolt az emberiség *éleire* (gőzgép), s a petróleum és földgázzal együtt az emberiség földrajzi eloszlását és életmódját erősen befolyásolta.

A *világítás terén* a szurkos fenyőág, a fáklya, viasz, a különböző olajok, zsiradékok szerepelnek kezdetben; a faggyú, stearin s az ezekből készült gyertya, a petróleum-tisztítás feltalálása után elterjedt lámpa, a gáz- és villamos világítás már a legújabb kor találmánya.

A tűzveszély ellen való *védekezés* kezdetleges formái bizonyos tilalmakban merül ki (tiltva van faházat építeni, azt szalmával, náddal, zszindellyel fedni), utóbb kollektív berendezések jönnek létre, melyek úgy mint a tilalmak társadalmi normákon nyugszanak (a hajlék s általában gyúlékony anyagok közelében állandóan víz tartás, tűzoltóság intézménye, biztosítás stb.).

A tűz mozdította elő, sőt tette lehetővé a legkülönbözőbb *gépek* alkalmazását s így az ember igényeinek mind raffináltabb kielégítését (közlekedés fejlődése, gőzhajók, vasutak; nagyipar; kényelmi és kulturális szükségletek fedezésre szolgáló javak előállítása stb.), de a tűz s különösen a robbanó anyagok vezettek a háborúnak emberpusztító borzalmaira is, úgy hogy elmondható Heraklitos-szal, hogy a tűzből állott elő minden, de a tűz el is pusztít mindent.

II. A nép.

10. §. A nép mint társadalmi tényező.

A társadalom anyaga az embereknek együttélő nagyobb csoportja, mely a) mely valódi vagy vélt vérrokonságból eredő u. n. *leszármazott halmozódás*, vagy b) valamiféle vonzási közép-pont köré tartósan összecsoportosult u. n. *gyülekezett halmozódás*. Bármelyik alapon nyugodjék is az ily emberhalmozódás, ennek állandóságát, fejlődésképeségét kétségtelenül a már ismert fizikai körülmények alapozzák meg, nagyságukra viszont elsősorban az *élelem* szerzés körülményei, a táplálék mennyisége az elhatározó. *Tylor* említi, hogy a busmant a táplálék ritkasága különíti kis csapatokra; az ausztráliai feketék hordái, a sziklás hegyvidék indiánjai, a tűzföldiek azért barangolnak szintén kisebb csoportokban, mert a sivatagban gyöker, fereg, rovar, a hegyeken fenyőmag, bogyó, kígyó, gyík, a tengerpart közelében kagylók stb. rendszerint annyira bőven nem találhatók, hogy azokból nagyobb csoport magát fenntarthassa; viszont mihelyt valahol az élelemmennyiség elegendő, sőt sok, úgy nyomban odavonoz nagyobb számú embert; az eszkimófalvak pl. aszerint terjednek ki vagy zsugorodnak össze, amint a rozmárok szaporodnak vagy eltűnnek; *Grey* írja, hogy Ausztráliában, ha egy cetet találnak a tengerparton, nagy tüzet raknak s az ismert jelre minden irányból hordák gyűlnék össze. Maga a halmozódás is további tényezője a nagyobbodásnak és fejlődésnek, mert *védelmet* nyújt az egyeseknek s ezeknek mind fokozottabb *kényelmét* biztosítja. A kisebb csoportnak az élelemszerzésre-fordított energiamennyisége ugyanis szerencsésebb körülmények között erőfelesleget hagy fenn, ami védekezésre s az élet könnyítésére fordítatik; ennek folytán az egyéni kvalitások úgy fizikailag, mint szellemileg tökéletesebbüinek, a születések arányszáma növekedik, a halál aratása ritkább, az életrevalóság fokozódik s így a halmozódás mindinkább nagyobb lesz.

A *leszármazott halmozódás* mely az u. n. *etnikai társadalmakat* alapozza meg kezdetleges fokon a természetes család, az első nemzedék szülői és gyermekei; utóbb egy szülőpár két, három nemzedékének halmaza (hordák); még magasabb fejlődési fokon több egy vérből való család szervezett együttélése (törzsi társadalom).

Az ily természetes úton létrejött halmozódásokból különböző okok hatásaként gyakran egyes rajok kiválnak s más már létező halmozódáshoz kapcsolódnak, illetve több ilyenmő kivált raj bizonyos pontok körül csoportosul; így jönnek létre a *gyülekezett halmozódások* mint oly egyének, illetve családok tartós és szervezett csoportosulásai, melyeknél immár nem a rokonság, hanem valamely érdek, utóbb a közös sors tudata, a múlt emlékei, a jövőbe vetett remény az Összetartó kapocs. Ily gyülekezett halmozódások minden időben észlelhetők s megteremtik az u. n. *démotikus társadalmakat* (ilyenek a mai polgári társadalmak).

A leszármazott és gyülekezett halmozódások rendszerint *együtt fejlődnek*, mert nyilvánvaló, hogy az összegyülekezettek is összeházasodnak s viszont a leszármazottak között is beáll a kivándorlás és gyülekezés; amint a gyülekezésnek nincs önfentartó ereje a leszármazott csoportosulás nélkül, éppőgy a leszármazott halmozódás sem maradhatna fenn, ha nem gyakorolna rá hatást a gyülekezés.

E kettős halmozódásnak együttes fejlődése juttat ahhoz a *démotikus* összetételhez, melyet *népnek* nevezünk, mely tehát nem egyéb, mint a különböző szülőktől származó, különböző helyzetekben nevelődött s így különböző tulajdonságú és szokású egyének keveredése (*Giddings*).

A nép ugyan bizonyos határig *autogén*, azaz születés révén magát szaporítja, de viszont a legkezdetlegesebb koroktól kezdve mind nagyobb mértékben helyt enged az idegen származásúak bekeveredésének; e bekeveredésnek számos módzata van, így a primitív hordákban a *nőrablás* idegen törzsből, illetve a nők átszökése egyik csoporttól a másikhoz, magasabb fejlődöttségű törzsi társadalmakban szokásos a különböző nemzetségekből származó személyek *összeházasodása*; további módja a keveredésnek a *fogyulejtés* s a legyőzőiteknek rat szolgálkává tevése; majd a szüntelen *bevándorlás*.

A néperő tehát egyfelől *a faji összetartozóságban*, másfelől a tartós együttélés folytán kifejlődő erősen történeti alapon nyugvó *nemzeti kapcsolatban* bírja gyökerét.

11. §. A faji összetartozóság.

A fajprobléma az újabb szociológiai irodalomban mindinkább előtérbe nyomul. *Gumplowicz* egyenesen a fajok harcát

minősíti a társadalmi fejlődés, leg jelentősebb tényezőjének (így még *Gobineau, Le Bon, Vacher de Lapouge, Ammon* stb.), mások viszont egyenesen tagadják a fajok létezését, illetőleg a fajismérveket változóknak, átmenetieknek s többé kevésbé önkényeseknek minősítvén a fajnak különösebb szociológiai jelentőséget nem tulajdonítanak (*Finot, Hertz, Stein*); amazoknak jelszava: „a faj minden”, emezeké: „a faj üres szólam”.

Ahhoz alig fér kétség, hogy a faj nem természeti, hanem iskolai osztályozás. A faj teoretikusok legszélsőbb hívei sem tagadják a faj-fogalomnak merőben klasszifikatórius jellegét (*Kant* mutat rá ugyanis arra, hogy más a pusztán gondolkodás-ökonomiai alapon nyugvó klasszifikálás, s ismét más a természettől fogva létező osztályozottság; amaz az ember alkotja, hogy a tünemények és jelenségek zúr-zavarában eligazodhassék, ilyen pl. a historikusnak korszak beosztása, emezt az emberi érlelem csak felismeri, ilyen a természetbúvárnak megállapítása, mellyel a fizikai világot három birodalomra: az ásvány, növény és állatvilágra osztja; amaz iskolarendszert teremt, emez természetrendszert állapít meg; amaz provizórikus jellegű, emez az állandóság jegyét hordja magán).

A fajfogalom valóban nem egyéb, mint a rokon valóságoknak, tehát az emberre vonatkoztatva oly ember egyedeknek egy csoportba való összefoglalása, melyeknél azonos ismertetőjelek, dispoziciók, tendenciák, szokások s „általában azonos külső tulajdonságok és belső pszichikai habitus észlelhetők.

Az antropológia az emberfajok megkülönböztetésénél a fizikai tulajdonságokat veszi alapul (ilyenek: a göndör és sima haj, a sötét és világos bőr, a széles és hosszú koponya, a rövid, széles és hosszú, keskeny arc, a nagy és kis szemnyílás, a keskeny és széles orr, az egyenes és előrenyúló állkapocs, a széles és keskeny medence stb.); ezek figyelembevételével többen felállították a három emberfajról szóló elméletet; e három faj: az *afrikai néger*, az *ázsiai sárga* és a *kaukázusi fehér*, melyek eredeti típusok; ezekből származtak a *tazmániak*, a *busmanok*, a *pápuák*, a *malájok*, a *vörösbőrűek*, az *eszkimók*, *lappok* és *finnek* (így *Flower, Topinard*). Mások csak két szélső típust: a *néger* és *sárga* fajt különböztetik meg s a *fehér* fajt amazok kereszteződéséből származtatják (így *Taylor, Giddings*).

Akármint álljon is a dolog, az kétségtelen, hogy a *faj-tulajdonságok nem állandóak*, hanem egyfelől a környezet,

másfelől a szelekció (közvetlen és közvetett alkalmazkodás), keresztezés, valamint belső tényezők következményeként bár évszázadok, sőt évezredek alatt, tehát alig észrevehetően folyton változnak s újabb típusokat hoznak létre. Az ilyenmű változásra és változatosságra példa egyfelől az *afrikai néger*, ki dolichocephal (hosszú koponyájú), prognotic (előrenyúló állkapcsú) és fekete, másfelől a *svéd*, ki szintén dolichocephal, de orthognatic (egyenes állkapcsú) és fehér, vagy az *ázsiai mongol*, ki brachicephal (széles koponyájú), orthognatic és sárga, továbbá a *dán*, ki brachicephal, de prognatic és fehér.

Az is kétségtelen azonban, hogy a bár változásnak kitett fajok alkalmazkodás, fejlődés és kultúrképesség tekintetében íiem csekély mértékben különböznek egymástól. Van nézet, mely szerint a néger és sárga faj még fontos szerepre van hivatva a világ népességének jövő fejlődésében (*Giddings*).

Részemről úgy vélem, hogy a faj tényező a történeti, társadalmi és kulturális erők befolyása folytán jelentőségében sokat veszített; hatása ugyan teljességgel sohasem fog megszűnni, miért is az életrevaló fajoknak tervszerű megóvása és erősítése az emberi nemnek mind magasabb fejlődési fokra való emelése érdekében mindenesetre elsőrendű szociálpolitikai feladat (*eugenetika*; így *Schallmeyer*, *Gruber Rüdin*, *Plötz*, nálunk *Hoffmann Ottó*, *gróf Teleki Pál*)^ Tekintettel arra, hogy a nép biológiai ereje ezidőszerint még erős függésben van a fajtól, mert a népesség száma, ellenálló *ereié*, fejlődésképesége, intellektuális képesége, államalkotó energiája s általában sociabilitása a fajtulajdonságokkal bizonyíthatóan számos érintkezési pontra mutat, a szociológiának minden politikai és pártállástól menten nagy figyelmet kell fordítania az emberfajoknak szigorúan tudományos vizsgálatára és szociológiai értékük megállapítására.

12. §. A nemzeti kapcsolat.

Nemzet az a nép, melynek tagjait létezésének tudata áthatja s amely más népek irányában mint kultúregység önállóságot élvez. Nem biológiai, hanem pszihikoetikai kapcsolat teszi a népet nemzetté, oly kapcsolat, melynek szálai ugyan az eredet-, nyelv-, vallás-, erkölcs- és kultúra-azonosság gyökeréről fakadnak, de az egyeseket oly egységgé fűzik össze, mely

mint speciális kultúrrendszer maga alá rendel minden eredetbeli, nyelvi, vallási, erkölcsi és kulturái individualitást. A nemzet szociológiai fogalmak létráján az a legfelső fok, mely mint a fizikai világban a kozmosz vagy természet, a vallás és filozófia világában az Isten vagy substancia mindent magába olvaszt s a mellyel mint legmagasabb rendű szociológiai fogalommal szemben minden más szociális valóság (család, törzs, faj, nyelv, vallás, erkölcs és jog) alárendelt.

A faj etnikai, a nép démotikus, a nemzet pedig kultúr-fogalom. A nemzetben az egyén irányított individuum, mégis anélkül, hogy passzivitást a volna kárhoztatva, mert ő is visszahat magára a nemzetre. Az egyén magában hordja a nemzeti érzület szikráját s magába olvasztja a nemzeti közkincs egy részletét, de egyben tevékenyen résztvesz annak növelésében.

A nemzet tagjaiban a faji összetartozóság tudatánál, illetőleg a tartós együttélésből eredő megszokottságnál hatalmasabb egybefűző lelki kapocs: az erős *nemzeti érzület* fejlődik ki, mely szolidaritást teremt a nemzet egyes tagjai között. Ez a nemzeti érzület tradíciókon épül, magát a nemzetet különös jelleggel *ruházza* fel s arra a többi nemzet mellett a kultúra világműhelyében speciális feladatot ró (gondoljunk csak a magyar nemzetre, melynek egy évezred óta hivatása, hogy a nyugati kultúrát a kelet nyers erőivel szemben megvédelmezze). Mint *Herder* megjegyzi: minden nemzetnek különleges szerepe van a világfejlődés nagy színpadán s valóban, hogy a világgazdasági probléma végleges megoldásával az összemberiség harmonizálódása „a szociális világszimfóniában hatalmas végakkordként csendüljön ki, ennek első követelménye, hogy ebben az egész emberiség által hön óhajtott világkoncertben minden közreműködő a maga hangszerén művész legyen” (*Stein L.*).

Nem a Kant és Fichte által hirdetett *kozmpolitizmus* visz közelebb a mind tökéletesebb szociális együttéléshez, hanem az individualitást megőrző *nacionalizmus*. A kozmpolitizmus mint világnézet azon szenved hajótörést, hogy a differenciált egyéniséget lebecsüli s nem értékeli a nemzetegységeket, holott csak ezeknek a nacionális alapon nyugvó nemzetegységeknek harcaiból s békés összműködéséből fejlődhetik mind erőteljesebbé az anyagi és szellemi kultúra. Ezért amint a nemzeti érzés érdekében nemcsak nem oltható ki, hanem folyton élesztendő a családi érzület, éppúgy az emberiség iránt való szeretet tüze

is csak a nacionalizmus lángjával gyűjthető fel. A nemzeti ideálnak öntudatos tétele tehát szociálpedagógiai követelmény s menten minden politikától ép annak kell azt legerőteljesebben hangsúlyoznia, ki a kozmopolitizmus ideáljáért lelkesedik. A szociológiának ezeknél fogva szigorúan tudományos feladata a néperőnek nemzeti elemeit tanulmány tárgyává tenni s a nacionalizmus szociológiáját kiépítve reámutatni arra, hogy a nemzeti kapcsolatoknak milyen az eredete, fejlődése és értéke s hogy egy-egy nép a benne rejlő potenciális nemzeti energiákat miként szaporíthatja és állíthatja be a világcélok megvalósítására irányuló nagy munkába.

III. Gazdasági tényezők.

13. §. Az élelmi szerek.

Az ember életének fentartására szolgáló élelem megszerzése és illetőleg a táplálkozás a természet, munka és tőke segítségével a szociális fejlődés fokához képest a legkülönbözőbb módon történik (elég e részben egymás mellé állítani a Sierra Nevada hegységeiben szétszórta élő és gyökerekkel, rovarokkal táplálkozó diggerindianusokat és az előkelő szálló éttermeiben lakmározó raffinált igényű kultúremlerű). De bármily nagy legyen is az eltérés az élelemszerzés módozatai között, megállapítható, hogy e különböző módozatok a legszorosabban *összefüggnek a társadalom fejlettségi fokával*, sőt annak alakulására, fejlődésére jelentős befolyást gyakorolnak, úgy hogy méltán sorozhatók a társadalomalkotó tényezők közé.

Az élelemszerzés módozatai a vonatkozó fejlődést figyelembe véve a következők (idevágólag igen jó leírást nyújt *Cholnoky*):

1. A *gyűjtögetés*, illetőleg a természet-nyújtottá primitív élelmszernek egyszerű birtokbavétele többnyire azonnali felhasználás céljából; a tropikus égöv alatt élő embereknek úgy szólván kizárólagos élelemszerzési módja, mely míg a szűkösebb időkre való felhalmozás, készletről gondoskodás szükségese fel nem merül alig visz társadalmi szervezésre. Az ősember megélt a természet bő éléstárából; az állandóan rendelkezésére álló élelmet a jövőre felhalmozni felesleges, de a gyors romlásnál fogva lehetetlen is volt; míg tehát a trópusi égöv alatt maradt (a hidegebb régiók felé vándorlásra vagy

az élelem fogyása, vagy a népesség nagyobb mérvű szaporodása készítette), illetőleg míg a véletlen folytán előrehaladottabb s finomabb ízlésű és igényű népcsoporttal össze nem találkozott: a *szociális tehetetlenségi törvény* erejénél fogva megmaradt ősi állapotában.

A gyűjtögetés mindazonáltal a fejlett s magas műveltségű társadalmakban is fenmaradt (eper, áfonya, bodza, szeder gyűjtés, gombaszedés stb.), de természetesen nem mint kizárólagos, hanem kiegészítő élelemszerzési mód (viszont megállapítható, hogy egyeseknél a gyűjtögetés pl. a gombaszedés ma is főfoglalkozás, mely azonban nem ritkán mesterséges termelésre ösztönöz).

2. A *halászat* üzésére már a szükség kényszerít; ahol a munka nélkül és illetőleg csak gyűjtögetéssel szerezhető élelem elegendő mennyiségben nem áll rendelkezésre, onnét oly vidékekre húzódik az ős társadalmi csoport, hol többnyire még mindig könnyű s kevésbé veszélyes munkával meg tudja szerezni táplálékát; tenger, tó, folyó partjain részint kagylókból él (ez a magyarázata a dán partokon található óriási kagylóhéj-halmoknak), részint halászattal foglalkozik. A halászat mint társadalomalkotó tényező több szempontból igen nagy jelentőségű, mert: 1. a halfogás különböző *eszközeinek* készítésére és használatára vezet (szigony, horog, háló, csapda stb.), már pedig az eszköz az embert homo faber-ré teszi, az eszközökhöz való magántulajdont kialakítja, és mert 2. az egyszerre nagyobb mennyiségben nyert vagy elejtett nagy hal (bálna), akár a feleslegnél, akár a melléktermékeknél (halzsír, halcsont) fogva a másokkal való megosztás, a csere gondolatára vezet és végül mert 3. bizonyos halak fogása többeknek céltudatos együttműködését követeli. Mindezek a körülmények bizonyos szociális organizációt feltételeznek, illetve vonnak maguk után.

A halászat egyébként elég korán a halak mesterséges *tenyésztésének* gondolatát is felébreszti (erdélyi és dunántúli halastavak; amazok eredete a bronzkorra vihető vissza), amely foglalkozás már erős társadalmi szervezettséget (a halastónak közös munkával való elkészítése, benépesítése, a tilalmi idők ellenőrzése, általában a halastó védelme stb.)

3. A *vadászat* oly őstörzseknel jut jelentőséghez, mint élelmiszert biztosító foglalkozás, melyek egyfelől a növényi táplálék, szükös volta miatt elegendő táplálékhoz nem jutottak,

másfelől a halbő vizektől való távolság okából a mindenesetre könnyebb és” csekély veszéllyel járó halászat üzésével nem ismerkedtek meg; helyenként így a sarkvidéken élő népeknél a vadászat a halászattal együttjáró foglalkozás, sőt e kettő – a növényi táplálék híján ügyszólván kizárólagos élelem-szerzési mód.

A vadászat egyébként jórészt ugyanazon okokból, mint a halászat igen nagy szerepet játszik a társadalomképzés színpadán; így 1. eszközkészítésre vezet (íjj, nyíl, dárda, fejsze) 2. a felesleg szétosztása ellenszolgáltatás reményében szokásba jön (csere, primitív kereskedelem fejlődik ki), 3. a vadászat sikere többnyire több egyén tervszerű együttműködését követeli.

Nem minden jelentőség nélküli a vadászattal együtt fejlődő *játék és társas szórakozás* szokása, mely a társulás élvezetes elemét domborítva ki, igen erős tényezője a szociális kapcsolatok szorosabbra fűződésének (a vadász-zsákmány feletti öröm nagy multságok, ünnepies és játékos gyülekezetek tartására ad alkalmat; egyes játékok meg éppen ismert állatok egymás elleni támadásainak utánképzése, így a karibi indiánoknak Braziliában egyik kedvelt drámai színjátéka annak a mesterkedésnek utánzása, amellyel a jaguár az agutit lyukából kiszalja).

4. Az *állattenyésztés* és illetőleg az ennek feltételeként szereplő *domesztikáció* szociológiai szempontból egyike a legnagyobb érdeklődésre számot tartó jelenségeknek; nemcsak azért, mert azzal, hogy az ember az állatot szolgálatába állítja, táplálkozásnál s egyéb szükségletei fedezésénél felhasználja. az állat felett-valóságát dokumentálja, hanem főleg azért, mert az állat-domesztikáció és -tenyésztés mélyreható társadalmi változásokat idézett elő,

Az állat-domesztikáció a legtöbb helyütt a *juhokkal* kezdődik, de hovatovább kiterjed a *kecskére, lóra, disznóra, szarvasmarhára, a házi szárnyasokra* stb. majd a *tevére, lámára, kutyára, macskára* stb., természetesen mindig attól függőleg, hogy a földrajzi körülmények mily fajú állat tenyésztésének kedveznek (sivatagban nem lehet disznót hizlalni, erdős vidékeken tevétenyészteni). A cél elsőrendben az *élelem szerzés* (hús, tej), de máa elég korán felismeri az ember az állatok *értékéi* a *ruházat* (bőr, szőr, gyapjú, toll) s az *erő-kihasználás* (a ló és teve mint szállító közeg, a szarvasmarha mint az utóbb fejlődő földmí-

velésnél alkalmazható erő), valamint a *védelmi berendezések* (kutya, macska) terén. A mód, mely az állattenyésztésnél alkalmazásba jön igen különböző; *Cholnoky* háromféle módot különböztet meg; ezek: 1. a *nomád pásztorkodás* (az állatok állandóan, éjjel-nappal, télen-nyáron a pásztor felügyelete alatt állanak; 2. a *szilaj pásztorkodás* (a pásztor csak az év egyik felében tartja az állatokat felügyelet alatt, másik felében istállóban vannak); 3. *istállózó állattenyésztés* (melegebb időkben a marha a pásztor felügyelete alatt legelész, az éjjelt mindig, a hidegebb évszakot pedig egészen istállóban tölti).

Az állattenyésztés szociológiai jelentősége abban nyilvánul meg, hogy az eddigi halász és vadász népek pásztornéppé alakulnak át, ami nemcsak az életmódban, de a társadalmi berendezkedésben is nagy változást idéz elő; 1. a vándorlás célja immár a jobb legelő, melynek hatalomba kerítése nagyobb erő összpontosítását, a jobb legelő birtokában levő szomszéd törzsek megtámadását eredményezi (az első *háborúk* oka többnyire ilyenmű törekvés); 2. a domesztikált állatra az állattartó immár kizárólagos igényt formál, amely körülmény a *tulajdonjog* kialakulását segíti elő; 3. az állattenyésztés csak megfelelő *munkamegosztás* mellett lehet eredményes s így eleinte a család körében, később mind szélesebb keretek között erős szolidaritás, a kiosztott munka elvégzésére szorítás, ellenőrzés, szóval megfelelő normatív szabályozás ver gyökeret; 4. az állat tulajdonosai a nép köréből kiemelkednek, nagyobb hatalomhoz jutnak, vezető szerepekre tesznek szert s így kialakul már a kezdetleges társadalmakban az első *osztályellentét* (*Maine* említi, hogy az ír-oroszági régi Brehon törvény szerint a törzsfőnök a leggazdagabb ember, kinek vagyona juhokban és szarvasmarhákban áll; a jó módé szabad embert, ki főnök akart lenni, illetve ki a nyájában már gazdag főnöknek társa: *bo-aire*-nek, vagy tehén-nemesnek: *cow-nobleman*-nek nevezték).

5. A *földművelés* mint társadalomalkotó tényező semmivel sem marad mögötte az eddig említetteknek. A földművelésre valószínűleg a már állattenyésztéssel foglalkozó népek annak felismerése folytán jöttek rá, hogy a pásztorkodással együttjáró természetes trágyázás az egyes élelmi szerül használható növények bő termését eredményezték; e véletlenül forduló felismerés hovatovább céltudatosságba megy át s a föld termő ereje immár tervszerű megmunkálással fokoztatik.

A termesztett növények minéműségét abban a kérdésben, hogy *mily fajok* termesztessenek, elsörendben a klimatikus és geográfiai viszonyok határozzák meg (rizst északon, burgonyát a déli égöv alatt nem lehet termesztetni); emellett azonban figyelembe jön a szükségletek minösége és mennyisége is. Van növényfaj, mely úgyszólván kizárólag *élelmiszert* szolgáltat (búza, burgonya, rizs stb.), de van olyan is, mely a *védelmi berendezéseknél* jut jelentőséghez (len, gyógynövények stb.), illetve mely a *megélhetés könnyítését* szolgál fa (nád, fa stb. a szerszámok, bútorok készítésénél).

A földművelés módja eleinte nem járt letelepedéssel; míg a terület termett, csak addig tartózkodtak azon, a kihasználás után tovább vándoroltak (*vándorföldművelés*); utóbb s ez a szoros értelemben vett földművelésre való áttérés nagyobb munkát fektettek be a földbe (lejtök lépcsözése, u. m. *andések*; mesterséges öntözés, u. n. *oázis-kultúra*, földforgatás, *kapával, ásóval, ekével való megmunkálás*), ami röghözkötöttséget, állandó letelepedést eredményez.

A földművelés szociológiai jelentősége 1. főleg a most említett *letelepedésben* s ezzel a társadalomnak végleg birtokbavett területen való elhelyezkedésben nyilvánul meg, ami a fejlettebb államalakulásra igen kedvező; 2. figyelmet kelt e foglalkozás annálfogva is, mert a föld termékei legtöbbször a belső szükséglet kielégítésére elegendő mennyiségen felül állnak rendelkezésre s így a feles mennyiség a *kereskedelem* kifejlődésének alkalmát teremtven meg, mind szorosabb kapcsok jönnek létre a szomszédos társadalmak között; 3. egyes növényi termékek (de már állati s ásványi anyagolt is) feldolgoztatnak, ami a kezdetleges *ipar* alapjait rakja le; 4. maga a földművelés határozott *közigazgatást* feltételez, eleinte a *köztulajdon*, majd a *magántulajdon* kialakulását eredményezi, szóval a jogi intézmények egész sorozatát *hozza létre*-, 5. az *osztály különbségek* fokozódnak, mert az állattartó nemesek mellett kifejlődik a földműveléssel foglalkozó nép s az ipart és kereskedelmet üzo polgári osztály (a földművelés azonban sokhelyütt s igen sokáig a legmegbecsültebb foglalkozás).

14. §. Védekező berendezések.

Az ember állandóan oly erőkkal találja magát szemben, melyek különböző javait tekintöleg támadólag lépnek fel s

amelyekkel szemben ha nem védekeznek, elpusztul. Az ember tehát önfentartása végett akárcsak az állat védelmi mozgásokra kényszerül; a különbség állat és ember között e részben csak annyi, hogy míg az állat védelmi mozgásai ösztön-szerűek és tudatlanok, addig az ember ugyanily rendeltetésű mozgásainak csak egy a fejlődéssel mindinkább fogyatkozó része esik az ösztönvilágba, a többi ilyenmű magatartás tudatos, az ellenség s a cél felismerésével kifejtett, fejlődésképes s nem egy módjában kollektív megjelenésű. Az ősember s kultúrember egyaránt ki van téve a támadó erőknek, sőt a kultúrember tán még nagyobb mértékben mint elődje, mert javai nagyobb számúak s így a támadási felület is szélesebb, viszont a kultúrember e harcban sikeresebben hagyja el a küzdőteret, mert védekezésének módozatai mind tökéletesebbek, sokszor az ellenség előzetes lefegyverzését eredményezik (villámhárító, higiena, rendőrség), másszor annak teljes legyőzését eredményezik (betegség meggyógyítása). Végso elemzésben a táplálkozás és tehát az e célt szolgáló élelembeszerzés sem egyéb, mint védekezés, melyre az éhség érzete hívja fel az embert, hogy azokkal a fiziológiai erőkkel szemben fellépjen, melyek a táplálék felvétele s feldolgozása után fellépnek s a táplálkozásnak további elmaradása után az embert legyengítik, sőt *életét* veszik; a védekezésnek e módját azonban figyelemmel annak egyfelől különserű s minden élő lényre kiterjedő voltára a tulajdonképm védekezéstől el kellett választani. Ehelyütt tehát csak a szoros értelemben vett védekező berendezések maradnak vissza, s ezek közül is csak azok érdekelnek, amelyek mint társadalomalkotó tényezők jönnek figyelembe, azaz amelyek egyfelől társulásra ösztönöznek, másfelől a már létező szociális kapcsolatokat mind szorosabbra fűzik.

Cholnoky a védekezés módozatait következőleg osztja fel: 1. ruházat, 2. lakás, 3. vár, 4. fegyverzet, 5. elemi csapások ellen való védekezés sokféle ηύφα, 6. orvoskodás, 7. szövetekezés, 8. vallás. Részemről nem kifogásolva a felosztásnak antropogeografiai nézőszögből való helyességét mindenekelőtt elhagyandónak vélem a *vallást* (mint a képzelt lények ellen való védekezést), mert ezt mint szociál-etikai társadalomalkotó tényezőt annál is inkább külön csoportban tárgyalom, mert a vallásban szociológiai szempontból nem a *védekező* cél szolgálatát látom, hanem a minden emberben lakozó belso lelki

szükség kielégítését (hogy a különösen primitív vallások némelyikében akár keletkezésük, akár gyakorlásuk tekintetében a védelmi gondolat prevaleál, az a vallás lényegén nem változtat). De elhagyandónak vélem a *szövetkezést* is, mint külön formát, mert a szociológiát egyáltalában csak annyiban érdeklik az egyes védekezési módozatok, amennyiben szövetkezésre, társulásra vezetnek, illetve csupán tervszerű együttműködésben fejthetik ki eredményesen. Ép ezért részemről aszerint csoportosítom a védekező berendezéseket, amint az ellenséges hatások egyfelől a természeti erőktől, másfelől általában az élő lényektől (állatoktól, emberektől) erednek, s kollektív védekezésre utalnak.

1. *Védelem a természeti erőkkel szemben.* A hideg, meleg, szél, eső, tűz, víz, villám, földrengés megannyi ellenségei az embernek, amelyek örökös harcra készítetnek. Az ősembernek hacsak védekezés céljából nem társult volna másokkal el kellett volna pusztulnia, mert a természeti erők nemcsak közvetlen hatásaikban, de közvetlenül s ezerféle módon törtek életére.

A védekező berendezések közül első helyen említendő a *ruházat*, melynek használata csak a kultúráltabb népeknél vezethető vissza a szeméremérzetre; eredeti s ma is kétségtelen rendeltetése a védekezés és pedig első rendben a természeti erőkkel szemben (a ruhátlan ember a hidegben megfagy, a nagy hőségben ^eltikkad, napszúrást kap, esőben, *szélben* megfázik, megbetegszik stb.), de másodsorban állati támadásokkal szemben is (a lágycrészek betakarásával az ősember főleg a bogarak ellen védekezett).

Míg a ruházatkodás ősalakjai dívtak (fűkötény, falevelek, test befestése, sárral bekenése), addig annak szociológiai jelentősége alig volt; társadalomalkotó tényezőként attól az időtől fogva kezd a ruházatkodás szerepelni, amikor azt a növényi és állati termékekből kezdik készíteni. A pálmárost, kender, len, gyapot stb., a bőr, szőr, prém, toll, gyapjú stb. feldolgozást kívánnak, többeknek összműködését, szóval társulást tétéleznek fel; kifejlődik a kezdetleges munkamegosztás, a ruházati cikkeknek feles mennyiségben való előállítás, ami viszont a csere és a kereskedés fejlődését mozditja elő. A gyapot-tisztítás feltalálása pl. óriási változást idéz elő a társadalom gazdasági életében, mert más növények termesztése háttérbe szorult, az ipar különböző

ágai fellendülnek, a kereskedelem távoli vidékekre kiterjed stb., ami rendkívül sokoldalú és egymásba szövődő foglalkozás előtt nyit ajtót s az embereknek egymásra utaltságát hihetetlen mértékben növeli (ugyanaz áll megfelelő mértékben a többi ruházati anyagokra is, melyeknek előállítás, feldolgozása, árubocsátása kihat az állattenyésztés és növénytermesztés módjaira, az iparra, közlekedési eszközök fejlődésére, kereskedelemre stb.). A ruházatkodásnak nem csekély szociológiai jelentősége van a *szépérvék, ékszerek hordása* s különösen a *divatszabályok* kifejlődése terén. A divat mint konvencionális norma következménye az egyes társadalmi osztályok exkluzivitása s belső összetartást kifejező erejénél fogva érdemel különös figyelmet (*Weigelin*).

A természeti erők ellen való védekezésnek további általános és már a legrégebb időktől fogva kollektív munkásságot feltételező módja a *lakás* és illetőleg az u. n. *óvóhelyiségek* létesítése. A lakás védi az embert mindennemű külbehatással szemben, míg alszik, védi a hideg, meleg, szél, eső, állatok esetleges támadásai ellen; az óvóhely viszont arra szolgál, hogy összegyűjtött élelmiszereit megőrizze, a romlástól megóvjva (pince, padlás), hogy szerszámain, fegyvereit biztos helyen tudja stb. Az ősember barlangja, löszlakása, lombosátora még nem kíván nagyobb mérvű társadalmi együttműködést, de mihelyt (valószínűleg az állatok utánzásával) a mesterséges lakások és óvóhelyek létesítésére tér át az ember, oly fokozatosan nagyobbodó összemunkálás szüksége lép fel, mely a már eddig kialakult szociális kapcsolatok szaporodását és szorosabbra fűzését eredményezi. Többhelyütt ahol van elegendő kő és fa elterjed a mesterséges barlangok, utóbb kő- és faházak építése, mi tekintve a kőfejtés, fatermelés s helyhez szállítás és feldolgozás munkáját több embernek tervszerű összedolgozását követeli; a tüzelőanyagokban bővelkedő vidéken égetett anyagokat kezdenek használni a házépítésre (kifejlődik a tégláégetés, mint különleges foglalkozási ág); sokhelyütt (így Khínában) kézenfekvő a bambusz-építés, mely a bambusz-termesztés nagyarányú kifejlődésére vezet.

A lakással és óvóhelyekkel kapcsolatban már nem annyira a természeti erők, mint inkább az ellenséges állati és emberi támadások megelőzésére és kivédésére szolgálnak az alább említendő kerítés, zárókészület és várszerű építkezés.

Kizárólag a természeti erőkkel szemben jelentkeznek azonban a más vonatkozásban már érintett *vízgátak emelése, iszap-szedés, folyamszabályozás*, melyek a víz romboló erejének paralizálására hivatvák, valamint a *tűzvész* elleni védekezésre szolgáló intézmények és normák, melyekhez járul a villám levezetésére szolgáló *villámhárító*, a *földrengés* erejét gyengítő sajátos építkezés (a falakba vízszintes irányba futó geredák befalazása pl. a vajdahunyadi várkastélyban), újabban a jégverés ellen a nem sok sikerrel beállított *viharágyú* stb. Mindezek a természet elemi erői részéről jöhető pusztító behatások megelőzését célzó védőberendezések nem egyéni, hanem társadalmi munka eredményei s mint ilyenek megfelelő mértékben a társias összetartozóság kifejesztésében jutnak szerephez.

Itt említhetem fel végül a *betegségek ellen való védekezés* különböző módozatait és a *betegségek gyógyítását*. Az előbbi kategóriába tartozik a *higiéniai* berendezések egész sorozata, melyeknek ősalakja a füstölés (tömjén, mirha, gyantafélék, dohány stb. égetésével), az utóbbi csoportot alkotja az oruoz *beavatkozás*. Úgy az előbbi, mint az utóbbi jelenség társadalmi összműködést tételez fel (egészséges vízről, jó levegőről gondoskodás, járványok előidéző okainak erőtlenítése stb. éppúgy szolidaritásra utal, mint az orvosképzés, megfelelő műszerek készítése, orvosszerek gyűjtése, előállítás stb.).

2. *Védelem élő lényekkel szemben*. Ehelyütt figyelembe jön úgy az állatok, mint az emberek részéről fenyegető támadás.

A védekezés módozatai sorában első helyén említendő a *fegyverekkel* való ellátás. A társadalmak kezdetleges fejlődési fokán a kődarab szolgált fegyverül a maga természetes adottságában; utóbb azt csiszolva és a fával kombinálva lándzsa, balta, fejsze stb. alakjában használják; majd felismerik a csont s utóbb a fém ily célú használhatóságát, mikor is az íjj, nyíl, majd a réz-, bronz- és vasfegyverek töltik be a védelmi szerepet; még további fejlődési fok a lőpor feltalálása, a robbanó anyagok beállítása s a mérgeknek felhasználása. De akármelyik primitív fegyvert szemléljük is, maga az objektum (talán a kődarabot leszámítva) jelzi, hogy a fegyvernek úgy elkészítése, mint célirányos használata az együttérző emberek összefogására vezet; a veszélyes állatnak ismétlődő támadása az elleneséges csoportok támadó fellépése tömörülésre int, az erők össz-

pontosítására figyelmeztet; a fegyver rendeltetése a kollektív védekezésnek hatályosságban való fokozása.

Határozott védekező cél olvasható ki a *zárókészülékek* s kerítések, valamint árkok és vermek alkalmazásából; mindezek a támadásra kész élőlények ellen védelmeznek s oly fokban tökéletesbülnek, amilyen fokban különösen az ellenséges ember részéről jövő támadás mind raffináltabb lesz; az egyszerű retesztől a finom angol zárig, a sövény kerítéstől a drót és vaskerítésig nagy a távolság, de abban nincs különbség közöttük, hogy valamennyi kisebb-nagyobb fejlődöttségű társas együttélésre utal. Az ilyenmű védő berendezés némelykor csak figyelmeztet, a határt jelzi (határkő) s mint ilyen a kölcsönös respektálás reményében szolgálja a preventív védelmi célt.

Nagy jelentőségű s nemcsak szociológiai, hanem néprajzi szempontból is igen érdekes védő berendezések a *várak*, melyek a kollektív összműködésnek százados, sőt évezredes emlékeit őrzik. Egyes telepek várszerű erődítményekkel vétetnek körül (khinai fal, bástyatornyok a középkorban stb.), melyek legtöbbször kifejezetten stratégiai célt is szolgálnak. Mindezeknek a társas együttműködést fakadó erejük kézenfekvő.

15. §. A megélhetést könnyítő módozatok.

Az ember, midőn szükségleteinek kielégítésére irányulóan tevékenykedik, munkát fejt ki s e közben erőt veszít. A munkaeredmény s erővesztés különböző arányban állhatnak egymással; ez arány az egyén szempontjából mindenestre akkor a legkedvezőbb, ha minél kevesebb erőfogyasztással minél nagyobb munkaeredményt hoz létre. Az erőfogyasztás körül való megtakarításnak sokféle módozata képzelhető s alakult ki idők folyamán, melyek aszerint, amint a munka végzése során *közvetlenül*, avagy azt megelőzőleg vagy követőleg és így *közvetve* érvényesülnek: két főcsoportra oszthatók (*Cholnoky* a vonatkozó materiát a kényelem műszó alá foglalja s négy kategóriát különböztet meg; ezek: 1. a test pihentetésének, 2. az agy- és idegrendszer pihentetésének szükségletei, 3. a testi és szellemi munka végzését könnyítő szerszámok és eszközök, végül 4. az út és közlekedő eszközök); szociológiai szempontból ehelyütt is csak azok a módozatok keltik fel érdeklődésünket, amelyekben társadalomalkotó erő rejlik.

1. *A megélhetést könnyítő közvetlen módozatok*, Tylor szerint nem egész igaz ugyan, hogy az embert az állattól a szerszámok használata különbözteti meg, mert egyes majmok, sőt más állatok is használnak eszközöket kövek és botok formájában, az azonban kétségtelen, hogy e természetnyújtotta eszközöket csak az ember javítja s tökéletesbíti, minélfogva az ember *szerszámkészítő állatnak* nevezhető. Ősdiluviális leletek bizonyítják, hogy már a történetelőtti ember is használt szerszámokat, melyekkel munkáját könnyítette; hogy ezek a kezdetleges szerszámok a találékony emberi észre, a merő véletlenre, az állatok utánzására vezethetők-e vissza, alig állapítható meg (*Mason* „Woman's Share in Primitív Culture” című művében azt vitatja, hogy az őseredeti szerszámok az asszonyok találmányai; *L. Stein* szerint az ősember játékos használat közben ismerte fel a kő és fa előnyös tulajdonságait, melyeket azután növekvő intelligenciájával tökéletesített; ugyan Stein utal az ésszerszámoknak az emberi szervekkel való hasonlóságára); annyi valószínű mégis, hogy a kezdetleges szerszámok az ember egyes szerveinek utánképzései, illetve meghosszabbítói (a bot: a kar meghosszabbítása, a kalapács: az ököl utánzása, a fűrész és ék: a hegyes körmű kezűjét imitálja, a döngölő tuskó: a láb taposó funkcióját veszi át, a fűrész: a fogsor mintájára készülhetett), tehát *orgánum-projekciók* s ahhoz sem fér kétség, hogy a szerszámok használata rendkívül nagy befolyást gyakorolt az ember intelligenciájának fejlődésére és társas *életének* kialakulására. Minden mesterség úgymond *Giddings* a társas elme egy fejlődés-szakasza; s valóban ha összevetjük az ember őseredeti, de idők folyamán fejlődő főfoglalkozásait a használt eszközökkel, úgy megállapítható, hogy a társas életnek mind szorosabbra fűződése, sőt minden civilizáció az ember szerszám-kultúrájával függ össze, A halászat, vadászat, állattenyésztés, földművelés kollektív foglalkozássá csak a folyton tökéletesbülő szerszámok útján alakult át; az ipar kifejlődése csupán megfelelő eszközök használata mellett volt lehetséges; a munkamegosztást mint az egymásrataltságot egyik legjelentősebb okozóját szintén a szerszámok differenciáltsága idézte elő. Szóval a szerszám nemcsak segítője az embernek a létért való küzdelemben és könnyítő módozat megélhetésében, hanem egyenesen társadalomalkotó tényező, mert fokozza a társias összműködést és mind több „oly kapcsolatot teremt az emberek között,

mely nem efemer jellegű, hanem állandó és szétszakíthatatlan. Mint a megélhetést és illetőleg a munkavégzést közvetlenül könnyítő módozatok említhetők még a *rabszolgák*, *munkaállatok* és a *közlekedési eszközök* (utak, hidak, alagutak, csónak, szekér stb.), amelyeknek igénybevétele mind erőmegtakarítással jár s amelyek egyben kollektív összműködést feltételeznek, illetve váltanak ki,

2. *A megélhetést könnyítő közvetett módozatok* abban különböznek a szerszámoktól, hogy míg ezeknek erőmegtakarító szerepe a végzett munka során érvényesül, addig amazoknak ugyanily irányú hatása indirekt és illetőleg többnyire a munka előtt vagy után jelentkezik. Midőn az ősember kőbaltával üti agyon a vadat, midőn a kultúrember harapófogóval *húzza* ki a szeget, az erőmegtakarítás előnyeit a végzett munka közben *élvezi*, viszont a jó fekvőhely, a kényelmes szék, mely a kifáradt testi szervezet pihenését biztosítja, a szórakozás, műélvezet és hasonlók, melyek a szellemi erők felfrissülését vonják maguk után, az emberi energiát a munka előtt fokozzák, ez után pedig restituálják, tehát mindig közvetve hatékonyak. *A testi szervezet* pihenését és felfrissítését előmozdító módozatok a kényelmes fekvőhely, a szék, asztal, pad, fürdők, tisztálkodás (szappan, fésű) stb., a *szellemi erők* pihentetői: a játék, szórakozás, társalgás, tánc, ének, zene s általában az esztétikai műélvezet. Az előbbieket kellő hatályossággal csak társas együttlétben érvényesülhetnek, mert úgy azok eszközeinek elkészítése, mint nyugodt kihasználása többeknek tervszerű összműködését feltételezi; z utóbbiak meg egyenesen előmozdítói a szociális összefartás- iak, mert a társulás csak akkor nyugszik szilárd alapokon, mikor az a gazdasági előnyök nyújtásán kívül immár l vezetéssé is vált, már pedig a társas együttlét *élvezeteit* ép a szellemi erők pihentetését eredményező társas örömök nyújtják; régi feljegyzések s etnográfiai adalékok bizonyítják, hogy minden időben s minden népnél szokásban volt bizonyos alkal- makkor (gabonaaaratás, lenverés, tuskószállítás, vadászat befe- jezése, házépítés stb.) zajos és vidám összejöveleteket tartani, melyekben résztvett az egész szomszédság *fa játék szocioló- giája* mindenképp különleges figyelmet *érdemel*; többen így *Giddings* az energiafőlöslég spontán levezetéseinek minősítik a játékot, mások mint *Kant*, *Schiller* és *Karl Groos* a játékösztönre vezetik azt vissza).

IV. A szociál-pszichikai tényezők.

16. §. A tömeg és a közönség.

A társadalmi jelenségek, figyelemmel az emberhalmozódások pszichikai tulajdonságaikra, két alapformának keretei között nyilvánulnak meg; az egyik a tágabb értelemben vett *tömeg*, azaz a jelenlevők együttléte, a másik a *közönség*, azaz a szétszórt, de lelkileg összefűzött egyének társultsága. Mindehhez a szervezethez nagyobbodása és a pszichikai összefüggés foka szerint további osztályozást enged. *Sighele* a kettéosztás mellőzésével a következő csoportosítást adja: 1. tömeg, 2. szekta, 3. kaszt, 4. osztály, 5. állam; *Gardner* osztályozása: 1. tömeg (accidental concourse), 2. gyülekezés (inspirational gathering) és 3. tanácskozó testület (deliberatív body); igen jó a *Ross-éle* osztályozás, melyet hazai irodalmunkban Dékány ismertet s amelyhez magam is csatlakozom és pedig a következő keresztülvitelben: I. jelenléti társulás három osztállyal, ezek 1. a tömeg, 2. a meeting és határozógyűlés, 3. a képviselői gyűlés; II. távolléti társulás, melynek további kategóriái: 1. a közönség, 2. a szekta és párt, 3. a testület.

I. Jelenléti társulás.

1. A *tömeg* oly szervezetlen, többnyire igen különböző nemű, ugyanazon helyen és egyidőben jelenlevő nagyszámú embersokaság, melyet bár előkészület és tervszerűség nélkül csoportosult össze valamiféle közös cél, eszme, gondolat vagy érzés kapcsol egybe. A tömegben külön pszihe alakul, ki s e tömeglélek nem egyszerű sommázata a tömegtagok lelki-ségének, hanem szintézis eredménye. A tömeg: a) *értelmileg* rendszerint alacsonyabb fokon áll a tagok értelmi színvonalánál, b) *érzelmi téren* viszont a végletekre hajlás jellemzi, végül c) *akarati megnyilatkozásaiban* az átlag erkölctől többnyire eltér (majd bűnözésre hajló, majd önfeláldozó). Az egyént mint tömegtagot mintegy elnyeli a tömeg, aminek okai: a) az *ön-tudat csökkenése*, b) a *rendkívüli készség a tömeg alaphangulatához való idomulásra*, c) a *névtelenség*, az anonimitás érzésének uralma (Dékány szerint az u. n. atomérzés fokozódása) s ebből eredőleg a felelősség érzetének megfogyatkozása, d) az *utánzásra való hajlam erősödése*, melyet az a körülmény idéz

elő, hogy a tömegbe jutott embernél élményeinek folyásában a tömegbejutás folytán megszakítotttság áll be, mintegy tabula rasa jön létre az egyéni lelkekben, már pedig az ily lelki állapot rendkívül hajlamos az utánzásra, a sugalmazó, sőt szugesztív befolyások befogadására, minél fogva erősen a vezető irányítása alatt gondolkodik, érez és cselekszik (a vezető azonban szintén nem képes magát a tömeglélektől függetleníteni).

A tömeg társadalmat alkotó tényező minőségében rendkívül jelentős; alanya lehet a forradalmaknak s így előfutára a nagy társadalmi és állami átalakulásoknak. *Sighele* szerint a tömeg inkább hajlamos a rosszra, mint a jóra, holott kétségtelen, hogy a tömeg önmagában sem nem rossz, sem nem jó; *Dékány* találó hasonlata szerint inkább olyan, mint egy fűtött kazán (helyesebben mozdony), „mely vakon száguldhat ugyan, de megfelelően képzett vezető kezében hasznos és engedelmes eszköze lehet a haladásnak”.

2. *A meeting és határozó gyűlés.* E két jelenléti társulási forma a tömegtől abban különbözik, hogy míg a *tömeg* heterogén, anonim és előkészület (összehívás) nélküli nagyobb számú csoport, melynek vezetője az együttlét folyamán vetődik fel, addig a *meeting és határozó gyűlés* résztvevőit bizonyos lelki homogeneitás jellemzi, az anonimitás csekélyebb iokú, az együttlét nem véletlennek, hanem összehívásnak eredménye, végül a vezető (elnök) bizalmi szavazattal kerül a gyűlés élére. A meetinget és határozó gyűlést a tömeggel szemben tehát egy bizonyos *szervezettség* és *rendezettség* jellemzi, amelyben a résztvevők is azzal a tudattal jelennek meg, hogy ott vagy csak mint hallgatók (meeting), vagy egyszersmind esetlegesen felszólalók és határozatotthozók (határozó gyűlés) gyűlnek egybe.

A jelenléti társulásoknak e második fokozata oly természetű, amelyben résztvevőket többé-kevésbé áthatja a *hasonneműség tudata* (consciousness of kind: Giddings), azaz annak felismerése, hogy az egyes nem egyedülálló, hanem, hogy a többi vele együtt jelenlevő egyén is ugyanígy képes gondolkodni, érezni és akarni, mint ő; szóval az egyes ráésszél a célközösség, a társas együttműködés lehetőségére. A hasonneműség tudata több fokozatot tűr és sokféle alapon nyughatik; így: külső hasonlóságokon (bőrszín), hasonló foglalkozáson, rangon, képzettségen, hasonló geográfiai alakulaton, faji tulajdonságokon és politikai helyzeten (pl. az elnyomottak közös érzésén).

3. *A képviseleti gyűlés* szervezettség és rendezettség tekintetében a jelenléti társulás alakjainak legfejlettebbje; tagjai az u. n. képviselők, megbízottak, kiküldöttek mandátum alapján vesznek részt a gyűléseken; a mandátum rendszerint hosszabb időre szól; a gyűlések rendszerint szigorúan meghatározott szabályok szerint folynak s többé-kevésbé differenciált orgánumokkal bírnak; a gyűlések élén az elnök áll, kinek azonban inkább a pártatlan rendfentartás a hivatása, mint a vezetés. A képviseleti gyűlés feladata valamely esetleg több rokon társadalmi, gazdasági, kulturális stb. problémának megoldása, illetőleg az ilyenek során kialakult érdekösszeütközésnek kiegyenlítése, miért is a gyűlésre küldött megbízottak mindig legalább két egymással ellentétes irányt képviselnek. A képviseleti gyűlés ismertebb forrásai: a parlament, a pártgyűlés, a kongresszus, az egyházi tanács, a részvénytársaságok és szövetkezetek igazgatóságának, a társulatok és egyesületek választmányának gyűlései stb.

A gyűléseken résztvevő képviselőt az érdekeltég megfelelő választási eljárás lefolytatása útján küldi ki. A megbízás ugyan mindig bizonyos irányra szóló és tehát a képviselő személyét köti, de azért nem semmisíti meg annak egyéniségét (a megbízás nem inperszonifikálja a képviselőt oly értelemben, mint ez a régi magyar diéták eseteiben a követnél történt); a képviselőtől a megbízók ellenkezőleg megkövetelik, hogy őrizze meg egyéniségét s viselje szerepléseért a felelősséget. A képviselő tehát két érdekvilágnak sajátos összetétele, egy bipoláris én (Dékány), kiben a szuperindividuális érdek az egyéni érdekkal találkozik.

Az érdekképiselet és tehát képviseleti gyűlés inkább a modern élet terméke (a régibb időkben még közérdekű kérdésekben is túlnyomóan a népösszesség határozott és cselekedett); ma a sokszorosan és különféle érdekszférákba bekapcsolódott egyén csak úgy vehet részt az egyes érdekmozgalmakban, ha *ezeket* mint részember, mint szám csupán támogatja, s azokban csak képviselet útján, tehát közvetve vesz részt; így egyfelől a közérdekű de egyéniségét mindenkor érintő mozgalmakban való közreműködése is biztosítva van. másfelől marad ideje önmagának kiélésére is.

A képviseleti úton való elintézésnek különösebb előnyei az állandó szervek útján való intézkedéssel szemben, hogy 1. a

képviselőt időnként *megújul* s így mozgékonyabb, mint az adminisztratív orgánumok, 2. a kérdéses ügy megfelelő *távolságban* van a képviselőtől, minélfogva az elintézés objektivitása mindenestre inkább van garantálva, mint szubjektív mozzanatoktól kevésbé ment bürokratikus szerveknél.

A képviselői gyűlés bizonyos körülmények között a tömeg színvonalára süllyedhet, így különösen akkor, ha a küldöttek száma igen nagy (Number breeds confusion: Ross) vagy ha a képviselő személyében a szuperindividuális én s a saját én közötti harmónia az előbbinek rovására megbomlik; az ily esetekben előálló inkonvenieneciák megelőzésére szolgálnak: 1. a bizottsági tárgyalásra való áttérés és 2. szükség esetén az elnapolás,

II. Távolléti társulás.

1. *A közönség*: az egymástól fizikailag távollevő, de bizonyos gondolatkörben közös érdekre irányuló lelki koncentráció által összefűzött emberek sokasága. Tulajdonképpen szétszórót egyének tömege, mely a szoros értelemben vett tömegtől csak abban különbözik, hogy tagjai nincsenek együtt s így oly aktivitást, mint a tömeg, kifejezni nem képes. Egyebekben értelmi, *érzelmi* s a cselekvést esetenként előkészítő akarati tulajdonságai nagyrészt megegyeznek a tömeg hasonló tulajdonságaival. A közönség megnyilatkozása egy-egy aktuális érdekre vonatkozással, valamely államban élő s egymást megértő egyének véleményeinek egymásrahatása folytán kialakuló szintézisben, az u. n. *közvéleményben* jelenik meg, mely ha nemzedékeket tart fogva és tehát az emberi *életét* meghaladó időn túl uralkodik *korszelleme*nek nevezhető.

A közönség akárcsak a tömeg vezetőre hallgat, és pedig arra, kinek előtte *presztízse* van, aki tehát felsőbbiségével az egyest magával ragadja. A presztízses ember erősen szuggesztív hatást vált ki a közönség tagjaiban, kik között egyfelől a magánérintkezés során, de főleg a sajtó útján *utánzás révén* mind szélesebb hullámkörben terjed a kivetett eszme, érzés és akarat, mely az egyest ha nem is annyira, mint a tömeg erősen hatalmába keríti.

2. *A szekta és párt*. Míg a közönséget a szervezetlenség jellemzi, addig a távolléti társulásnak e második fokozatán álló

kategóriák már bizonyos organizációban jelennek meg. A szekta és párt abban megegyeznek, hogy mindegyiket egymástól távollevő oly egyének alkotják, kik mert bizonyos érdekre vonatkozólag homogeneitás fejlődik ki közöttük, időnként egybe-együlekeznek, de általában szétszórtnak élnek. A lelki rokonságnál fogva, mely a tagokat szoros egységgé fűzi, a hasonméség tudata igen magas fokra fejlődik s rendkívüli akcióképességet és szívósságot vált ki.

A szekta rendszerint *üldözöttekből* alakul; ép ezért lényege a közönséggel szemben való *általános elzárkózás*, mely mindenkivel szemben érvényesülő bizalmatlanságban, türelmetlenségben, sőt gyűlöletben nyilatkozik meg; viszont befelé igen erős rokonérzés fejlődik ki a szektáriusok között, kik ez okból *csak egymásra számítanak* s inkább *belső életet* élnek; külső harcra csak a legkritább esetben vállalkoznak, mert létezésük tendenciája inkább *előkészület a távol jövő tetteire*, ezért szívósan ragaszkodnak eszmeviláguk alapjaihoz s még oly irracionális hagyományaikhoz.

A párt ezzel szemben a közel jövőben megvalósítható célokért lelkesedik és pedig olyanokért, amelyek általános elfogadásra számíthatnak, minélfogva a pártot éppen az *elzárkózás hiánya* jellemzi; a párt nem kívánja tagjaitól a vezető eszme belső átélését, nem követeli magának az egész embert, mint a szekta, hanem mert inkább tömeghatással s az irányítása alá vont közvélemény segítségével dolgozik, *beéri a külső csatlakozással*; a párt tehát mindig *a nagy közönségre számít*; lényege az aktualitások felé való vonzódás s az erős aktivitás, azaz: a felszínre jutott vagy vetett konkrét célok megvalósítására irányuló *külső harc*; a párt csak az *ellenpártokkal* áll szemben, a szekta mindenkiben ellenséget lát; irracionális eszme-központokat a párt nem tűrhet meg, mert midőn a tömegekre s a közönségre épít, ezeknek pillanatnyi érdekeit kell figyelemmel kísérnie, s mert létezésének alapja: *előkészület a legközelebbi jövő tetteire*. A párt a *holnapban* éli ki magát, ép ezért gyorsan változó és múló tünet, a szekta a *holnapután* ábrándjait szövögeti, miért is elveiben kitaró s hosszú életű jelenség. Szociológiai nézőszögből azonban a párt éppoly jelentős, mint a szekta, mert mindegyik a jövő társadalmi alakulásokat melegágya.

3. A *testület*: meghatározott érdeket szolgáló oly egye-

sülős, mely alakulásától kezdve életének minden fázisában szigorú szabályokon nyugszik s így szervezettség, rend és fegyelem tekintetében a társulási formák legmagasabb fokozatán helyezkedik el. A testület *állandó* jellegű szerve a társadalmi életnek; formáját alapszabályai (az államnál, mely mint a legmagasabb rendű testület is felfogható: annak alkotmánya) állapítják meg, tartalmát az életcélok adják. Keletkezése vagy *testületi úton*, azaz több akarat egyesülése alapján történik (egyházak, egyesületek, társaságok, céhek stb), vagy valamely egyéni akaratnak alanyától való különválasztása, u. n. *alapítványi tétel* útján megy végbe (intézet, iskola, akadémia stb.). A testület bár nem kíván tagjaitól állandó együttlétet és egyéni beolvadást, mégis igen erős kapcsolatokkal fűzi össze az érdekelteket, kik szigorú szabályok szerint alakult vezetőség alatt mint a testület szervei vesznek részt az érdekszolgálatban. Valóságos *energiaközpontok* a testületek, melyeknek egymáshozjárása és sajátos összeszövődése termékenyíti meg azt a talajt, melyen a társadalom s az állam kinőnek s tökéletesbülnek.

17. §. A szellemi közlekedés eszközei.

I. *A nyelv.* A társadalom az embereknek valamely felismert érdek által egybekapcsolt, közös célra együttes működést kifejtő, állandó, rendezett és szervekkel bíró összesége lévén, kétségtelen, hogy a társadalomban is megnyilatkozik egy sajátos kollektív psziché, az u. n. *társadalmi lélek*, melynek létezését bizonyítják: a) a társadalom részéről kifejtett *tervszerű cselekvés*, b) a társadalmi *akaratelhatározások* és c) a különböző *szellemi képződmények* (nyelv, szokás, művészet, tudomány), amely utóbbiak közül különös figyelmet érdemel a *nyelv és írás*, mint a szellemi közlekedés eszközei s egyben a társadalmi alakulás feltételei. A kérdés ugyan vitás, vajjon a társas együttlét hozta-e létre a beszédet, avagy a beszéd előzte-e meg a társadalmat, valószínű azonban, hogy a kettő együtt fejlődött, mert amint egyfelől bizonyos, hogy ahol még az állatoknál is társas lét mutatkozik, ott valamiféle egymás megértését célzó érintkezés kifejlődik, másfelől kétségtelen, hogy a bármily jellegű s bármennyire kezdetleges megértetés közösségi tudatot ébreszt az egymást megértők között s ezeket társulásra indítja. De akár mint álljon is a dolog: *a társadalmi*

összműködés elengedhetetlen hitétele a gondolatok kifejezésének hatalmas eszköze: a nyelv és illetőleg a beszéd.

A gondolatközlésnek módjai különbözők; így a *mimikai mozgások* (arcizmok játéka), *taglejtések* (siket-némák, nápolyiak, ciszterciták jelbeszéde) és a *hangbeszéd*; mindezek a módzatok bizonyos fokig az állatoknál is megvannak (a ló kaparása és nyerítése, a kutya farkcsóválása és ugatása, a macska dorombolása és nyávogása stb.), de az állatoknak nyelv-féle közlő *eszköze* legfőleg tagolatlan, *inartikulált* hangokból áll, melyek soha fogalmakat kifejezésre nem juttatnak; ezzel szemben az ember nyelve *artikulált beszéd*: tagolt hangcsoportokból alakul s nemcsak ösztöni vágyakat, hanem elvont fogalmakat s gondolat-folyamatokat is képes *kifejezni*. Ép ez az artikulált beszéd az, mely egyesek között az embert az állattól megkülönbözteti; amint egyfelől az emberhez hasonló *állatbeszéd nincs*, azonképen másfelől a *homo alalus* a mesék országába való.

Az ember már a legkezdetlegesebb időben artikulált beszéddel *érintkező* lény, társiassá meg éppen csak a beszéd segítségével lesz, mert egyedül ennek az eszköznek segítségével teheti belső világát társai számára hozzáférhetővé s ismerheti meg a vele egy társadalomban élőket. Hogy *miért éppen csak az ember beszél*, ennek anatómiai és fiziológiai magyarázatát is igyekeznek adni (az ember egyenesen jár, minek folytán a belek nyomása hiányzik s így a tüdő, gége, torok, hangszalagok jobban fejlődnek, mint a négylábúaknál; az egyenes tartás szélesebb körű áttekintést biztosít; a hallószerv működése tökéletesebb stb.); *Wundt* szerint a beszéd ősforrása az embernek az a legyőzhetetlen vágya, hogy *képzeleinek és érzeteinek* kifejezést adjon; ámde ez csak a taglejtések s az inartikulált hangok útján való beszédet *magyarázza*, de nem a tagolt beszédet, mely nyilván *szociális termék*.

A beszéd *eredetének* kérdése igen régi. A vonatkozó elméletek öt csoportra oszthatók és ugyan: 1. a *főltalálás elmélete* (Erfindungstheorie), mely szerint az első emberek összeálltak s kitalálták a beszédet; e teória, mely eredetileg Demokritosnál *jelentkezik*, majd a XVII. és XVIII. század empiristáinak felfogása, ma már nem talál követőkre; 2. a *csoda-elmélet* (Wundertheorie), mely azt vitatja, hogy amint az embert, úgy nyelvét is közvetlenül az isteni erő (δῆσει) teremtette; e nézet

nem ad tudományos feleletet a kérdésre; 3. az *utánzás elmélete* (Nachahmungstheorie), mely már a stoikusoknál, újabban *Herder*, majd *Humboldt* és *Steinthal* műveiben talál kifejtésre azt tanítja, hogy a nyelv nem egyéb, mint a tapasztalatok hangbéli ismétlése és tehát hogy egyes hangalakjaink egyes jelenségeknek közvetlen utánzásai; hibás teória, mert a nyelvek anyagának aránylag csak igen kis mennyiségét képes kimagyarázni; 4. az *indulathangok* elmélete (Naturlauttheorie); e szerint a nyelv azokból az indulathangokból fejlődött, amelyek önkénytelenül jöttek az ember ajkára, midőn tárgyakat, jelenségeket érzékelt; e felfogás, melynek eredete *Epikurosra* vezethető vissza, s amelyet elméletté *Rousseau*, újabban *Lazarus Geiger* és *Ludwig Noire* fejlesztett (Max Müller Bau-Vau elméletnek csúfolja) szintén igen szűk körben mozog, mert nagyon kevés szónak tudja csak magyarázatát adni (ilyenek a: bú, uhu, kikeriki, nálunk krádog, béget, ümmög stb. szavak); 5. *Wundt* e négy elmélet bemutatása és kritikája után felállítja a maga *fejlődési elméletét* (Entwicklungstheorie), mely szerint a nyelv hosszú fokozatos fejlődés eredménye: ez az elmélet bizonyos kifejező mozgásoknak és velük kapcsolatos lelki állapotnak együttes jelentkezéséből indulva ki, azt vitatja, hogy az ember a jelbeszéd fokozatán át jutott el a hangokkal való beszédnek képességéig.

Annyi valószínű, hogy az összes nyelvek *nem eredtek egyetlen alapnyelvből* (ellenkezően *L. Stein*), hanem hogy azok több alapnyelvnek átalakult alakjai (itt is mást tanít a *nativizmiis*, mely szerint az első embereknél határozott hangokhoz határozott fogalmak fűződtek; így *Humboldt*, *Max Müller*, *Steinthal*; s mást az empirizmus, mely azt vitatja, hogy a nyelv és gondolat egymástól függetlenek; így: *Geiger*, *Blaek*, *Whitney*). A nyelv olyan mint egy organizmus: nő, fejlődik, virágzik, majd hanyatlik. A változásnak két faja különböztethető meg; ezek: a) a *hangváltozás* (pl. a kiejtés könnyítését célzó változtatás, mint az iskola, király stb. szavakban), b) a *jelentésmódosulás*, ami legtöbbször a legszorosabban összefügg az illető nyelvet beszélő nép kultúrájának alakulásával (pl. a pecunia szó eredetileg baromnyáját, a papiros szó bizonyos növényt, a császár szó Gaius Július *Caesar* melléknevét jelentette).

Szokásos a nyelveket *egytagú*, *bekebelező*, *ragozó* és *hajlító* nyelvekre osztani fel. a) *Egytagú* vagy gyökös nyelv, melynél

a beszéd kizárólag az egytagú szógyököknek áthelyezésével történik (pL a kínai nyelv), b) *Bekeblező nyelv*, mely arra törekszik, hogy a mondat, a gondolatkomplexum egyes részeit egyetlen szóba tömörítse (pl. *a* polinéziai nyelv), c) *Ragozó nyelv*, mely a szóképzést a gyökhöz ragasztott képzőkkel, azok viszonyítását pedig ragokkal végzi (pl. az ural-altáji nyelvcsoport), d) *Hajlító nyelv*, mely a gyökök hangzóit változtatva újabb szavakat képez (pl. az indeurópai vagy árja nyelvek). Fejlődéstanilag kétségtelen, hogy míg egyes néprétegek *elszigetelődése* újabb dialektusok keletkezésére vezet, addig a *hódítás* az egységes nyelv kifejlődésének kedvez. A törekvés *egységes világnyelv*, létesítésére irányul s e tekintetben nem annyira a mesterséges nyelveknek (volapük, esperanto) van jövőjük, mint inkább azoknak a nyelveknek, melyek egyszerű szerkezetük folytán könnyen elsajátíthatók, másfelől hatalmas politikai támogatásban is részesülnek (*Tegze*).

Szociológiai nézőszögből a nyelvnek azért van rendkívüli nagy jelentősége, mert lehetővé teszi az *abstrakciót*, a szemléletek egész komplexumának egyetlen szóval való kifejezését s így mint *gondolkodás-ökonomiai eszköz* (*Mach*), mint munkamegtakarítás jelentkezik s lehetővé teszi a szellemi energiáknak egyéb irányban való hasznosítását.

II. *Az írás*. A gondolat már az élő szóban, a beszédben is testet ölt, de még inkább szolgálja ugyanezt a célt az írás, mely mint a benyomások megőrzésének eszköze voltaképpen maradandó formába sajtolt beszéd („in Dauerform gepresste Sprache”, *L. Stein*).

Az írás ősalakja a *jelképes írás*, mely abban áll, hogy a megrögzítendő esemény bizonyos jelekben nyer kifejezést; ilyen a peruiak *csomóírása*, az Élő-Ázsiában a legrégebb időktől fogva elterjedt *ékirás*, az észak-amerikai indiánoknál szokásos *gyöngy- és vampunírás*, a nálunk is gyakorlatban volt *rovásírás* stb. Már sokkal fejlődöttebb az „u. n. *képirás*, mely az esemény vagy jelenség lerajzolásával végezte a mindenestre sokkal szélesebb körben való megérthetést biztosító megrögzítést; a képirás továbbfejlődése során a képek mindinkább megrövidítve s egészük helyett csupán egyes jellemzőbb részeiben ábrázoltattak, a mondatok pedig immár egyes *szójelekkel* nyertek kifejezést (így a kínai írás); a szójeltől már csak egy lépés választotta el a szótagoló írást (babilóniaiak, egipto-

miak), mely viszont rövidesen *hangírássá* fejlődött át (föníciaiak) melynél már minden hangra külön jel az u. n. betű alkalmaztatik (a hangírás felfedezését a görögök *Kadmos*-nak tulajdonítják, ki azt valószínűleg a föníciaiaktól tanulta el; a görög ábécét vették át utóbb a latinok, etruszkok; a római 20 jegyből álló ábécé azután kiszorította az európai népek korábbi írásmódjait, így a germánok runáit; a gót, örmény, georgiai, kopt s a cirill írás a görögből fejlődött; a könyvnyomtatás meghonosulása idején divatozó gót írást csak Németországban s részben Dániában, Svéd- és Finnországban őrizték meg, a többi országban a római antiqua betűkhöz tértek vissza).

Az írás legtökéletesebb módja, mely a gondolatoknak rendesenél átlag ötszörte gyorsabb lerögzítését teszi lehetővé, a *gyorsírás* (első jegyei már az ókorban a görögöknél és rómaiaknál felfedezhetők; ilyenek: *Ennius* rövidítései, majd a *M. Tullius Tiro* szótagrövidítései: u. n. notae tironianae; az újabb gyorsírási törekvések *Tilbury* angol szerzetestől erednek 1176-ból; az első sztenografiai ábécével 1602-ben találkozunk *Willis* angol írónál; korszakot alkotó e téren *Taylor*, 1786., majd *Gabelsberger*, 1834.; hazánkban 1769-ben *Gáti* lép fel önálló rendszerével, utóbb *Danzer*, *Hajnik Károly*, *Kónyi*, *Fenyvessy* majd *Markovits Iván* terjesztik a gyorsírást).

Az élőszó megrögzítésének legtökéletesebb eszköze a *fonográf* (Edison találmánya, 1877), továbbá a beszéd visszaadását eszközölő *gramofon* (Berliner találmánya) s az Edison-féle *diktáló fonográf*.

III. *A számolás* *Karl von den Steinen* szerint a kivonással kezdődött, mert amint a logikában az ellenmondás elvét (a nem *non* a-val) illeti az elsőbbség, azonképen a kivonásnak, mely az ellenmondás elvén alapul meg kellett előznie az azonosság princípiumán (a = a) alapuló összeadást. A számolás alapja valószínűleg az ujj számolás (innét a dekadikus rendszer), bár van törzs, mely ma is csak kettőig tud számolni (páros szervek nyomán; itt-ott az ötös számrendszer dívik az öt ujj figyelembevételével).

Szociológiai szempontból a számolásnak ugyanaz a jelentősége, mint a beszédnek s különösképen az írásnak: abstrac-tióra képesít s *munkamegtakarító eszköz*.

A néphit bizonyos számoknak *bűvös erőt* tulajdonít; e néphitnek tudományos színezetet adott *Pythagoras*, kit e téren

a gnosztikusok követtek (v. ö. *Heim*, *Incantamenta magica graeca-latina*, 1892); az a felfogás, hogy a számban valami szent, valami mágikus van, még újabban is visszatér (még *Cohen* is azt mondja, hogy: „Die Zahl ist das Sein”).

A *mérték* eredetileg szervprojekción alapul (hüvelyk, láb, arasz, öl stb.); az ily nemű mértékek helyébe azonban már Mezopotámiában ismeretlen idők óta törvényesen megszabott mértéket használtak (mértékegységük a *szent rőf* volt, melynek hossza 995 996 mm.) A napot is ők osztották 24 órára s az idő kisebb részeit vízórával (klepsidra) mérték. A mai mértékrendszer (a méter = a Föld egy meridiánusának 40 milliomod része) gondolatára *Mouton* Gábel lyoni csillagász vezett, magát a rendszert az 1790. évi francia nemzetgyűlés fogadta el.

A *pénz* eredetileg csak *vagyont fitogtató jelenség* (pl. a Karolin szigetek lakói tekintély-emelés céljából malomkő nagyságú sziklákat állítanak házuk tájékára), utóbb *értékmérő eszköz* (pl. a rómaiaknál a marha, pecus, innét pecunia), mely már valódi pénz, végül átfajlődik *jelképes pénzzé* (eleinte prém, csiga, gyöngy, utóbb fémrudak, illetve ezekből levágott és K mért darabok, végül a vert pénz s az ezt helyettesítő papírpénz); a legutolsó fejlődési fokon az *átutalási rendszert* találjuk (csekk, klíring).

18. §. Az eszményképzés.

I. A célkitűzés, az ideálképzés elmaradhatatlan jellemvonása lévén minden fejlődött egyéniségnek, tekintettel arra, hogy a legtöbb egyéni cél megvalósításának lehetőségét a kollektív összműködés biztosítja vagy legalább is könnyíti: nyilvánvaló, hogy az eszmény társadalmat alkotó és fejlesztő tényező. Az eszményképzés társadalmon kívül legtöbb esetben chimera.

Eszmények mozgatják az embert, a kisebb társadalmi csoportokat, magát a társadalmat és az államot. Az ideálnélküliség lankasztólag, zsibbasztólag hat, viszont minden célkitűzés élénkít, tevékenységre sarkall s már egymagában fokozza a létezés örömeit. Amit *Voltaire* egykor az istenségről mondott („Si Dieu n'existait pas, il faudrait inventer”), ugyanaz elmondható általában az eszményképzésről.

Tartalmilag az eszmény úgy az egyénnél, mint a társadalomnál folyton *változik* s helyenként is *különböző*, de azért annak az ideálnak tipikusan visszatérő formái; ezek az igaz, jó és a szép ideáljai; az igazság eszméjét a tudomány és a állás, a jóét a társadalom és állam, a szépét a művészet igyekszik megvalósítani.

A nagy ideálokat a népképzelet, mert nem tud szakítani az antropomorfizáló gondolkozástól, többnyire kimagasló egyénekbe vetíti ki, s e szimbolizálás során mindig kiérzik az illető társadalom fejlettsége, kulturális foka s vezető eszményének jellege. Amidőn vallásos érzület tölti el a nagy tömegeket a személyesített ideálok sorát az *istenek* és szentek nyitják meg; háborús időkben a fizikai erők kultusza erősödik s az istenek mellé a *hősök* emelkednek; s midőn a szellemi és gazdasági érdekekre helyeződik át a súlypont: az ünneplés tárgyai a követésre méltónak beállított nagy egyéniségek a tehetséges s képzett emberek, a *tudósok*, *feltalálók* és *gazdasági zsenik* (a sorrend. mely a szoboralkotás tárgyaiban is megnyilatkozik, logy csak a főtipusokat említsem: *Jupiter*, *Napóleon* és *Edison*). többé-kevésbé ugyanez a fejlődés tárul elénk a *női ideál* típusainak változásánál; az isteni fenséget a női hős, illetve uralkodó, *emezt* végül az alaposág váltja fel (a bibliai *Deborah* és *Sulamith*, majd az örökké magasztos *Szűz Mária* dicsőítése mellé odasorakoznak *Sába királynőjének*, *Katalinnak*, *Mária-Teréziának* alakjai, napjainkban pedig *Madame Curie* világhírű francia fizikusnak és *Sonja Koualenszki* hírneves orosz matematikusnak típusai nyomulnak előtérbe).

II. Az eszményképzés terén szociológiai nézőszögből általános értékű a mind tökéletesebb *kölcsönösség* és illetőleg *szóidarítás* állapotának ideálja, amelynek megalapozója a tőlünk degen sajátságok kímélete, sőt értékelése. L. *Stein* szerint íz a türelmesség, mely megnyilatkozik mások érzelmeivel, szóásaival, erkölceivel, vallásával, politikai nézeteivel, ízlésével stb. szemben, tulajdonképen nem egyéb, mint a szó igazi érteinében vett *emberiesség* és tehát *humanizmus*, mely érzület nyilván asszociációra vezet. Minden tolerancia ugyanis végeredményben az idegen tiszteletén alapul a viszont-tisztelet reményében s így bizonyos kölcsönösséget, egymásra támaszkodást, kiegészítő tevékenységet, mondhatnám szimbiotikus kultúrát

vált ki, és e minőségben egyike a legerősebb társadalmi alkotó tényezőknek.

A kölcsönösség egyébként nem csupán az emberi társadalomra szorított jelenség, ellenkezőleg megállapítható, hogy *az egymást kiegészítés általános az egész világmindenségben* és hogy minden organizmusban a részek olyképp szolgálják az egész érdekeit, hogy szolidárisan összeműködnek (a növény élete az ásványországtól feltételezett, de az állatvilág funkcióit sem nélkülözheti; a növényi tevékenység tulajdonképpen *szintézis*; viszont az állatok reászorulnak úgy a szervezeten anyagra, mint a növényi alkatrészekre, melyeket felbontanak s így az ő életműködésük lényegileg *analízis*; a növényi és állati életben igen tanulságosak a szimbiózis, parazitizmus, mutualizmus és metabiózis jelenségei); a különbség csak abban jelentkezik, hogy míg a természeti világban az egymásrautaltság és kölcsönösség tudattalan, addig az ember világában a szolidaritás szükségességét, célszerűségét és nélkülözhetetlenségét nem csak felismerni áll módunkban, de saját érdekünkben *közre* is munkálkodhatunk annak tökéletesítésén. Ily irányú tevékenységünk sikere mindenestre annak tudatosságától és tehát a szolidaritás eszményébe való bekapcsolódottságától is függ. Ezért van a kölcsönösség, egymást kiegészítés, a tolerancia, szolidaritás és humanizmus eszményének oly nagy szociológiai jelentősége.

19. §. A tekintély és presztízs.

A társadalmat alkotó számos pszihikai tényező közül még arról a kettőről óhajtok megemlékezni, mely mint centrális összehozó és összetartó erő a szolidaritásnak, a tervszerű együttműködésnek s általában a társadalmi együttélésnek feltétele; ezek a tekintély és a presztízs.

I. *A tekintély.* Az ember ősi ősztönei egoisztikusak; a mérőben természeti sugalmakra hallgató ősember centrifugális erőktől üzetik, minélfogva egymást nem kíméli, nemcsak elnézéssel nincs társai irányában, sőt azokkal örökös harcban él *Hobbes*: bellum omnium contra omnes, amelyben homo homini lupus s a jelszó: ote tói de la que jé m'y mette). Ebből a szociális kaosz-ból csak úgy fejlődhetett ki a szociális kozmosz, ha az emberek a parancsolás és engedelmeskedés, a fölé és alárendeltség, a munkamegosztás és munkaegyesítés viszony-

latait kialakítják, ha létrejön valamiféle centrum, mely össze-tart, kiegyenlít, fékez s irányít, amikor is az ellentétek kiegyenlítődnék s fokozatosan mind nagyobb mérvű együttműködés fejlődik ki az emberek között (csökken az ellenségeskedés, oly társadalmi állapot alakul ki, amelyben homo homini Deus s a jelszó: viribus unitis). Ez a szabályozó, rendező, egységesítő, fékező, irányító és parancsoló centrum: a *tekintély*.

A tekintély jelenségénél már az állatoknál találkozunk; sok állatfajnál észlelhető bizonyos fokú fölé és alárendeltség, illetőleg olynemű rétegződés, amelynél a kiemelkedő egyed vagy csoport a parancsolás, irányítás tenorját hallatja (a méhek, hangyák társadalmoszerű együttélésében, a madarak családiás fészekéletében, a vándormadarak költözködésében, sok gerincesnek csoportosulásában stb., mindenütt felismerhető a vezető szerepe, a tekintély elve, amely ha csak rövid időre is elenyészik: felbomlik a rend s beáll a zavar és ennek folyományaként a pusztulás); de tagadhatatlanul az egyes organizmusban is megállapítható a tekintélyszerű jelenség létezése s az illető organizmus szempontjából nélkülözhetetlen volta (az emberi szervezetben az agy képviseli a tekintélyt, amelynek kell, hogy az idegek, izmok s egyes szervek engedelmessé váljanak, mert különben bekövetkezik az organizmus normális működését zavaró betegség állapota); etnográfiai és kultúrhistoriai adatok bizonyítják továbbá, hogy a legkezdetlegesebb viszonyok között élő népfajok sem nélkülözték soha a tekintélyt (a tűzföldiek ugyan szinte anarkikus állapotban élnek, mégis többé-kevésbé alávetik magukat az öregeknek; ugyanez észlelhető a busmanoknál s eszkimóknál, kik bár ez utóbbiaknak még kifejezésük sincs az úr, a parancsolás fogalmaira, mégis elismerik a szülők felsőbbbbségét); az emberi társadalomra való vonatkozásban élénk bizonyosságul szolgál végül a tekintély szükségessége melletl a történelem több sötét lapja s az utolsó időkben a világháborút követő évek tanulságai, amelyek mind azt igazolják, hogv amikor és ahol a tekintély ereje gyengült vagy éppen elenyészett, ott felüti fejét a forradalom, beáll az erkölcsi és gazdasági pusztulás s a társadalom visszasüllyed a barbárság állapotába (kiáltó példa erre a mai Oroszország). Amely népfajok még ma is kultúrálatlan» állapotban élnek, azoknál az elmaradottság egyik legfőbb oka kétségtelenül a kellő tekintély hiánya. Szellemi, anyagi, erkölcsi és gazdasági fejlődésről csak társa-

dalomban lehet szó, minthogy pedig a társadalom tekintély híján fenn nem állhat, nyilvánvaló, hogy *minden kultuális haladásnak, minden társadalmi együttélésnek elengedhetetlen feltétele és tényezője a tekintély.*

A tekintély fejlődésében három fokozaton megy keresztül. A durva, erőszakos s inkább ösztönéletet élő egyedekkel szemben csupán a *megfélemlítésre* támaszkodó fizikai túlerő érhet el hatást (az állatok idomítása, szelidítse is a korbáccsal kezdődik), ezért a kezdetleges társadalmakban a tekintélyt a *kényír* képviseli (a hordák fejei vérszomjas szörnyetegek, akiknek, mert töltik mindenki fél, mindenki engedelmeskedik; még a görög mythos-ban is kannibáli vonások jellemzik a tekintély hordozóit). A társadalom nagyobbodásával és különösen midőn a letelepedés után az egyes csoportok távolabb esnek a tekintély-centrumtól: ennek alapját már nem a félelem, hanem a *hit és vaktisztelet* képezi; a megfélemlítés ugyanis csak akkorhatékony, ha a centrális fékező erő jelen van és látható, ha annak érvényesülése közvetlen; aki a bár kegyetlen erőhatalomtól távolesik, ettől csak akkor fél s ennek csak akkor engedelmeskedik, ha attól tarthat, hogy az fizikai távolléte ellenére tudomást szerezhet az áthágásokról s megtorolhatja azokat, szóval ha a mindentudóság és mindenhatóság hite s ezen alapulólág mélységes tisztelet fejlődik ki az alávettettekben (a nemesebb állatoknál is nem a verés hat, hanem sokszor elég egy intő tekintet); ezért a fejlettebb társadalmakban inkább a láthatatlan, de mindenütt jelenlevő istenek, a megközelíthetetlen királyok, az absztrakt szabályok képezik a tekintély-centrumot (a gyermek is csak eleinte nevelhető a félemlítés eszközeivel, serdültebb korban már nem azért engedelmeskedik szülőinek, mert fél tőlük, hanem mert hisz felsőbbrendű oltuknak s mert tiszteli őket). A harmadik fejlődési fokon a hit és tisztelet helyét a *meggyőződés* váltja fel; a kultúremler nem félelemből, nem is tiszteletből, hanem azért ismer tekintélyt, mert észokok alapján belátja, hogy tekintély nélkül nincs kultúra, nincs társadalom, nincs fejlődés.

Egy-egy társadalomban ennek tagjai úgy erkölcsi, mint intelligenciáli és kulturális nézőszögből különböző fejlettségük lévén, a tekintélynek az egyes rétegekhez mértnek és tehát rendszerint a három fejlődési fok alaptermészetét magánhordónak kell lenni. Az *ösztönéletet* élő réteg ma is csak akkor tart-

haló féken, ha irányában a tekintély a kivételt nem ismerő szigorú eszközöket alkalmazza; ebből az okból *erős állami hatalomra* mindenkoron szükség volt és lesz. A magasabb rétegben elhelyezkedő s inkább már *érzületi bázison* nyugvó tömegek a tekintélynek azt a fajtát igénylik, mely hiten és tiszteleten alapul; ereszben a *vallási és nemzeti*, intézmények azok, melyek a tekintélyt képviselik. A kultúra és intelligencia terén kimagasló *értelmi osztály*, mely csak kritikai alapon hajlandó magát alárendelni, de felismerve az alárendelés szükségességét, a szolidaritás legszélsőbb határáig elmegy: meggyőződésénél fogva hódol meg a tekintély előtt, miért is a *tudomány felsőbb-ségét* minősíti annak a ható erőnek, amellyel szemben feltétlen engedelmességre kész. Az *állam*, az *egyház* és a *tudomány* tehát az a három tényező, mely a tekintélyt megalapozza s a társadalmi együttélést és a kultúra fejlődését biztosítja.

A tekintély *külső megjelenésére* igen különböző (istenek, szellemek, papok, vezérek, törzsfőnökök, vallásalapítók, törvényhozók, királyok, fejedelmek, törvények, intézmények stb.. amennyiben megfelelő hatalomra támaszkodnak, mind tekintély számba jönnek), az azonban bizonyos s erre a természet tanít, hogy *tekintély nélkül nem lehetünk*, és az is kétségtelen, hogy a tekintély formái a kultúra fejlődésével lépést tartva fokozatosan finomodnak (egy-egy tekintély formán belül is megállapítható a változás, így ha a félelemre alapított tekintély fejlődését figyeljük: az ősember a démonoktól rettegett, a kulturált görög már Zeus-tól félt, a középkori embert az ördöggel lehetett ijeszteni, a modern embert pedig a fegyháztól való félelem tartja féken), és tehát s erre a történelem figyelmeztet hogy *a tekintély csak akkor megfelelő, ha összhangban van a kultúra fokával*. És itt figyelmeztetnünk kell arra, hogy amint a *természet imperativusa* (legyen tekintélyed) elleni vetés (tehát a tekintély elvetése) anarkiába, barbárságba, szociális káoszba sülyeszt, azonképen *a történelem parancsának* (legyen a kulturális foknak megfelelő tekintélyed) ellenére érvényesülő tekintély, különösen ha túlhajtott, elnyomja az egyéniséget. A tekintély hiánya *atomizál*, annak túlhajtása *degenerál* (ez utóbbi tekintetben klasszikus bizonyosságul szolgál a Fáraók uralma Egyiptomban és a bizantizmus a középkorban).

II. *A presztízs*. A tekintély és presztízs között csak árnyaheli a különbség. Míg a tekintély oly erős képvisel, amely-

ben valami egyénfölötti jellemvonás van, s amely bizonyos *objektív erővel* vagy normával való azonosságra utal s amely ellen gyakran *nem védekezhetünk*, ezzel szemben a presztízsből *egyéni erő* nyilatkozik meg és pedig bár olyan, mely egyeseket és tömegeket magával ragad, de azok részén, kik a presztízst követik, mindig helyt enged az *önkéntesség* valaminő tudatának (*Simmel*). További eltérés: hogy míg a tekintély természetes és öntudatlan, addig a presztízis rendszerint mesterséges és öntudatos; amaz önmagától alakul, ez tervszerűen létrehozott erő.

A presztízis, mely kiváltképpen a szétszórt tömeg, tehát a közönség, továbbá a szekta és párt, valamint a testület életében jut jelentőséghez, lényegileg a vezetőnek szerepét tölti be s e most említett társadalmi alakulatoknak összetartó, összeforrasztó elemét képviseli és tehát e minőségében éppúgy a társadalomalkotó tényezők sorában foglal helyet, mint a tekintély.

Dékány szerint a presztízisnek három neve van; ezek: 1. a *szerzett presztízis*, mely egyéni küzdelem eredménye, 2. az *öröklött presztízis*, mely elődről utódra hármlik (pl. az uralkodóké, pártvezéréké) végül 3. az *átsugárzott presztízis*, mely mint melléktermény jelentkezik (pl. egy nagy államférfiú titkárának ereje). Bár a presztízis személyhez tapadó, mégis lehet szó *személytelen* (anonim) *presztízsről* is (pl. egy újság presztízse).

V. Szocial-etikai tényezők.

20. §. A család és a házasság.

A *család tágabb* értelemben vérségi kapcsolattal egymáshoz fűzött egyének csoportja; szűkebb értelemben: közeli vérrokonsági és együttélésre utalt egyedek közössége.

Vitás kérdés, vajjon az emberi nemnek elsődleges társadalmi egysége a törzs-e vagy a család? Többen – így főleg *Morgan* – a törzsi életet tekintik primár formának, melyben ugyanazon törzs egyénei között teljes nemi közösség, u. n. *promiszkuitás* állott fenn; bizonyítékul hozzák fel idevágólag, 1. hogy egyes elmaradt vad népeknél ma is a kötetlen nemi élet dívik, 2. hogy egyes primitív népek körében még jelenleg is fennálló szokások az eredeti promiszkuitásra engednek következtetni (pl. a *jus primae noctis*); ezzel szemben helyesen mutat rá *Westermarck*, 1. hogy a hivatkozott adatok szerfelett ingadozóak és

ellentmondók, melyekre tehát elméletet építeni nem lehet, 2. hogy a felhozott szokások inkább egyszerű hatalmi ténynek vagy a tisztelet jelének minősíthetők, mint az állítólagos nemi közösség kora maradványának; ellene szól a promiszkuitás elméletének még 3. a vérfertőzéstől való tartózkodás általánossága, iminek magyarázata *Westermarck* szerint az a körülmény, hogy a tartósan együttélők között a nemi inger csökken, *Taylor* szerint az a tapasztalat, hogy a vérrokonok ivadékai csenevésznek, *Spencer* szerint pedig az idegen törzsbeli nők utáni vágy, mely a nőrablásra vezet s a saját törzsbeli nő iránt ellenszenvre hangol; nem jelentőség nélküli végül 4. az a bizonyíték sem, melyet *Darwin* hoz fel, t. i. az embernek s a többi emlősnek féltékenysége. Mindezekből folyólag valószínű, hogy az emberek kezdetben kisebb közösségekben éltek és pedig *exogamiában* azaz a törzsen belüli házasság tilalmával; az itt-ott esetleg cinnállott endogámiáról az átmenetet az u. n. *punaluo* házasság képezhette, mely eredetileg a Hawai szigeteken volt szokásos s az indiai toadék között ma is meg van; lényege, hogy egy csoport nővér úgy házasodik Össze egy csoport fivérrel, hogy mindenik asszony az összes férfiak felesége s mindenik férfi az összes asszonyok férje); a továbbfejlődés során jelentős fokozat volt a *matriarchalis* házassági rend, melynél az apa bizonytalanságára való tekintettel a rokonság nőágon számítottatott (összekötő kapocs a nő, az öröklés sora is tőle indult ki; ez a *Bachofen* felfedezte u. n. Mutterrecht) s a házassági forma *poliandrikus* (többférjűség, mely legtöbbször a szegénység folyománya; két alakja van, az egyik a *nairi*, délkeleti Indiában, melynél a férjek nincsenek rokonságban, a másik a *tibeti*, melynél a férjek fivérek). A házasság individualizációjának ovábbi fokozata az u. n. *páros család* (syndyasmian. family: *Worjian*), melynél a nővétele szokásának elterjedésével a poliandria mindinkább háttérbe szorul s helyet enged a *poligamiá-lak* (többnejűség, mely csak ott tud meghonosodni, ahol a férj omódu s nagyobb háztartást képes fentartani; a poligamia. Gyakran más formákkal egyidejűleg jelentkezik úgy hogy a jó-módú osztály többnejű, a szegényebb ellenben kénytelen be-érni az egynejűséggel vagy többférjűséggel; a poligamia Kínában és Törökországban ma is virágzik), mely egyszersmind utat vág a *patriarchális* házassági jogrendnek, melyben már a férj és illetőleg az apa a központ.

A fejlődés legmagasabb fokán a *monogam* és illetőleg *monandrikus* házassági formával találkozunk (egynejűség, illetve egyférjűség; egy férfi s egy nő egyesülése azzal az ígérettel, hogy a házasság élethossziglan fog tartani). Történeti és etnográfiai adatok nyomán kétségtelen tényként állapítható meg, hogy minél kultúráltabb valamely nép, annál inkább közeledik a monogamikus formához, és viszont, hogy a monogamia ha nem is egyedüli, de mindenesetre igen jelentős feltétele a civilizációnak, mert különben alig volna megérthető, hogy miért akad meg évezredekig oly nép művelődése, amely poligamiában él.

A házasság *tartama* kezdetleges társadalmi viszonyok között igen rövid; a férfi és nő együttélése többnyire csak a gyermek születése utáni időig tart. A növetel szokásának elterjedése után már ritkábbra szétválás, mert ez-a vételár visszatérítését s a gyermekek elvesztését vonja maga után. Midőn a nő munkája mind értékesebbé kezd válni a férjre nézve, a házasság tartama is mindinkább növekszik. Végre a monogam házasságok főleg azon erkölcsi kapocsnál fogva, mely a férj és feleség között különösen a keresztény befolyás hatása alatt fokozatosan erősödik az egész életre szóló összeköttetést tekintik szabálynak. Általában megállapítható Spencer-rel, hogy *a házasság tartama a civilizáció fokával növekvő irányt mutat.*

A házasság *megkötése* eredetileg minden különösebb ünnepélyesség nélkül történt; utóbb, midőn annak fontosságát felismerik, a házaselet megkezdését épúgy ünnepléssel s különböző szertartásokkal kötik össze, mint más jelentős életeseeményeket (házassági lakoma, tánc, isteneknek segítségül hívása); szokásba jön az istenek véleményének kikérése s ezzel kapcsolatban többféle szakralis elemnek belevegyülése a házasságkötés formáiba, amelyeknél fogva mind nagyobb szerep jut a papoknak (így már a régi mexikóiaknál, a hinduknál, egyiptómiaiaknál, zsidóknál s a régi görögöknél; a római *confarreatio* eredete is igen ősi időkre nyúlik vissza). A kereszténység már öntudatosan domborítja ki a házasság vallásos jellegét, midőn azt kifejezetten szentségnek minősíti. *Luther* e felfogást ugyan megdönteni igyekszik, de siker nélkül, mert még a protestáns országokban is lényeges része marad az egyházi áldás a házasságkötésnek. Az 1791-iki francia alkotmány az első, mely

a házasságot merőben polgári szerződésnek tekinti; ez időtől fogva több európai állam törvénybe iktatta a polgári házasságot, mégis többnyire anélkül, hogy annak vallásos jellegét érintené.

21. §. A tulajdon.

A tulajdon nyomait ugyan már az értelmesebb állatoknál felleljük s a gyermekek első szavaiban is észlelhetjük, mindazonáltal erősen valószínű, hogy az őskorban a tulajdon fogalma még ismeretlen volt, sőt a tulajdonnak úgy logikai, mint historiai előzménye: a *birtok* sem lehetett ismerős. E valószínűség mellett klimatikus, etnográfiai s ezekből eredő pszichológiai argumentumok szólnak. Ha ugyanis birtok alatt a szükséges javaknak felhalmozását s ezzel kapcsolatos tényleges hatalombavételét értjük, úgy nyilvánvaló, hogy oly néptörzseknel, melyek az égalji kedvező körülmények okából abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy összes szükségleteik kielégítésére nélkülözhetetlen javak állandóan rendelkezésükre állottak, a másnapra, a jövőre szóló gyűjtés felesleges volt, s így nem csodálható, hogy ily népnél (ausztráliai négek, tűzföldiek, busmannok) sem az idő, sem a szám fogalma nem ismeretes és tehát a birtokfogalom szintén ismeretlen marad.

A birtokfogalmat csak a *szükség* ismertethette meg az emberekkel. Midőn az eddig tropikus égöv alatt élt emberek a kedvező tenyészeti feltételek közepette mindjobban elszaporodtak s ugyanakkor a táplálék már nem volt elegendő, illetőleg csak munka útján volt megszerezhető, a midőn ennek folytán egyes törzsek északibb régiók felé voltak kénytelenek húzódni, amidőn tehát a javaknak télire való felhalmozása nélkülözhetetlenné lesz: szükségképen kialakul a hatalomba vételnek, a felhalmozott javak őrzésének, másokkal szemben való megvédelmezésének tevékenysége, azaz: a *birtok*.

A birtoknak tulajdonná átfejlődése, melyre a tűz használatának megismerése, az állatok domestikációja, majd a földművelő foglalkozásra való áttérés gyakorolt igen erős befolyást, csak akkor történhetett meg, amidőn államok alakulnak s a jog kiépül. A jogintézmények és az állam létrejötte valószínűleg egyidejűleg ment végbe a tulajdon képződésével; a tulajdon ugyanis exkluzivitással jár, már pedig mások hatályos kizárása

valamely dologra nézve csak jogi hatalmon s nem erőszakon alapulhat; érvényesíthető tilalmakat s nem az ököl erejét tételezi fel. A dolgokra vonatkozó e jogi kizárólagosság egyébként éppoly lassú differenciálódás útján ment végbe, mint ezt a házasság evolúciójánál láttuk; eleinte csak a csoport, illetőleg a törzs tulajdona nyert elismerést és pedig a földterületre vonatkozólag; utóbb a kunyhók és kezdetleges házak tekintetében állott be a differenciálódás olyképen, hogy ezek egyes családok kizárólagos jogi uralma alá kerültek; az egyéni *magántulajdon* kezdetben csak a fegyverek, szerszámok, házi eszközök, rabszolgák s házi állatok irányában alakult ki.

A magántulajdonnak e most említett dolgokra való kialakulása egyfelől fiziológiai, másfelől gazdasági okokra vezethető vissza. A *fiziológiai* okok között szerepel a nemi különbség s a korkülönbség (más eszközre van szüksége a férfinak s a fiatalabb egyéneknek s ismét másra a nőnek s az idősebbnek; ezek az eszközök azután az állandó és kizárólagos használat folytán anynyira hozzákapcsolódnak az azokkal élő egyénekhez, hogy azokra vonatkozólag mások részéről szinte ösztönszerűleg bizonyos fokú tartózkodás fejlődik ki). A *gazdasági okok* közül legjelentősebb az állatok domesztikációja, a pásztor életre való áttérés és a rabszolgatartás; *Mommsen* szerint is a magántulajdon legegyszerűbb az állatokra s rabszolgákra alakult ki (az állattenyésztés ugyanis alkalmat ad sokféle terméknek húsnak, tejnek, bőrnek, szőrzetnek stb. kitermelésére és felhalmozására s minthogy e kitermelés és felhalmozás munkának eredménye, természetes, hogy a munkatermekre az igényel kizárólagosságot, aki testi erejét a munkába befektette; a rabszolgaság, mely viszont az emberi munkaerő kihasználását célozza, nyilván szinte annak részén nyitja meg a kizárólagosság igényét, áld a rabszolgát hatalmába kerítette s ennek szolgálata révén mindinkább úrrá lesz; a rabszolgaság ugyanis nemcsak gazdasági szempontból bírt a maga idején jelentőséggel, hanem bármennyire is sérti az emberi méltóságot mint kultúrát fejlesztő tényező is, mert felmentett az izommunka terhe alól s lehetővé tette az illetéknép felszabadult energiáknak a szellem-erkölcsi téren való hasznosítását; ebben a vonatkozásban igaza van *Treitschke*-nél hogy: „Keine Kultur ohne Dienstboten.”

Az ingatlanra vonatkozólag a tulajdonjog csak attól az időtől fogva alakulhatott ki, amidőn a *telek érdek* előtérbe nyomul,

ami akkor állott be, amikor az állattenyésztés és utóbb a földművelés foglalkozásának elterjedésével állandó földterületre van szükség. Megindul a földért való küzdelem, az elfoglalt területnek a népösszesség által való védelme, újabb és jobb területeknek esetleg harc útján megszerzése. A hódítás mindenütt korlátlan tulajdont teremt és pedig a győzők részén, minnek következtében az eddig esetleg közös tulajdonban volt terület egyes kimagasló egyének (vezérek, főnemesek stb.) kezébe kerül; az a politikai egyenlőtlenség, mely eddig az úr és rabszolga között állott fenn, most már a győzöt állítja szembe a legyőzöttekkel; az előbbi a nemesség alapjait rakja le, az utóbbi csoportból alakul a nép; az arisztokrácia tehát, mely a vezérből, törzs főnökökből, a kiváló harcos családokból s a papi osztályból alakul, immár magántulajdonban tartja az ingatlant, melyet a fizikai erő, a szorgalom, a köz érdekében tett szolgálatok s a tehetség elismeréséül kapott; semmi sem lehetett kétségelenebb tulajdon úgymond *Giddings*, mint az, amit a közönség kedvel fővezéreinek adott.

A földnek magántulajdonba vétele gyakran *megegyezésen* alapul, s az sem ritka eset, hogy a közös műveléssel járó közös tulajdon helyébe egyes elkülönített részek külön művelése lép, amiből az időszakonként való *újbóli felosztásnak* a rendszere fejlődik ki (pl. a régi görögök több államában); ez az újból való felosztás idővel egyre ritkább lesz, majd egészen feledésbe megy, aminek folytán egyes földterületek magántulajdonná válnak (*Spencer*).

A tulajdon fejlődéstörténetének során három szociológiai alapfeltétel domborodik ki; ezek: 1. a magántulajdon mind-egyre terjed a közös tulajdon rovására, 2. a magántulajdon mindig az ingó dolgokon kezdődik s úgy halad az ingatlan felé, 3. a tulajdon rendszerint azt a formát veszi fel, amely a mindenkori társadalmi szükségletnek megfelel.

22. §. A vallás.

A *vallás* lényegileg az embernek állásfoglalása a végtelenhez, az örökkévalóhoz, az istenihez; tiszteletteljes meghódolás a minden végesség fölött álló mindenhatóság előtt, amelylyel az ember függőségének tudatában s átérzésében élénk összeköttetést keres, hogy attól a maga gyengeségére segítséget

és védelmet nyerjen. A vallás tehát az ember, illetőleg valamely embercsoport mindazon gondolatainak s érzéseinek összefoglalata, amelyek végső vonalon az „isteni lényre” vonatkoznak. *Vallásos* tágabb értelemben az, ki a mindennekfelett álló ideális hatalom vagy hatalmak létezésének hitével a maga életét, cselekvőségét s egész *érzelmi* világát e hatalmasság által befolyásoltnak véli. A vallás ennél fogva *szubjektíve* a léleknek sajátos állapota, *objektíve* mindazoknak a hittételeknek és szertartásos szabályoknak összesége, amelyekben a társadalmi lélek a maga vallásosságát tárgyilagositva megrögzíti. Az objektív szempontból vett vallás tehát mindig a társadalom tagjainak kölcsönhatásától feltételezett, de egyszerismind tényezője a társadalmi fejlődésnek, mert az, emberi cselekvőséget a maga szabályaival erősen befolyásolja. Minden vallás ugyanis azzal az igénnyel lép fel, hogy minél több életviszonyba benyomuljon, hogy *ezeket* legyenek merőben magántermészetűek, szociálisak vagy politikaiak a maga *képére* átalakítsa.

A vallások *eredetének* kérdésével különböző elméletek foglalkoznak; a jelentősebbek: a) az *euhemerizmus* (az istenhit a heros-ok isteniesítéséből származott; *Euhemeros*); b) a *racionalizmus* (a vallás észtermék; a mindenség ősoka ugyan az isten, ki azonban nem kormányzója a világnak s csodákat nem művel; *deisták*, *Lessing*, *Lobeck*); c) a *nativizmus* (az istenfogalom velünk született eszme; *Helmholtz*); d) a *naturizmus* (a vallás azoknak a természeti erőknek isteniesítéséből ered, amelyekről az ember fél, vagy amelyek iránt hálás; *Epikuros*, *Hűmé*); e) a *tekintély-elmélet* (a vallás és a papok, illetve államférfiak találmánya; *Hobbes*, *Bolingbroke*); f) a *pragmatizmus* (az istenfogalom annak hasznossági értékeléséből fakad; *Gruppé*).

A *vallást képező tényezők* tárgyában is több felfogás alakult ki; e tényezők közül jelentősek: a *félelem* („primus in orbe Deus fecit timor”; *Petronius*, *Hume*), a *félelem és tudatlanság* (*Holbach*), a *félelem és szeretet* (*Bain*, *Caspari*), a *képződés* és különösen az *álm* (*Taylor*, *Feuerbach*) a *kauzalitás* (*Schultze*), a *függőség érzülete* (*Schleiermaoher*) stb.

A vallástörténet s vallásbölcselet tanítása szerint a fejlődés még oly kezdetleges fokán álló népeknél is találkozunk vallási felfogásokkal és képzetekkel (v. ö. az idevágó óriási irodalomból: *Orelli*, Allgemeine Religionsgeschichte, 1910/1911.;

Wundt, Völkerpsychologie 4 6. köt.; *Mythus und Religion*; *Tiele Saederblom*, Kompendium der Religionsgeschichte, 1912.; *Pf leiderer*, Geschichte der Religionsphilosophie, 1893.; *Eucken*, Hauptprobleme der Religionsphilosophie, 1912.; *Cohen*, Der Begriff der Religion im System der Philosophie, 1916.; *Starbuck*, The psychology of religion, 1901.; *Szelényi*, Modern vallástudomány; *Czakó*, A vallás lélektana, 1916.; stb, v. ö. még *Spencer*, *Renan*, *Bossuet* műveit), amit különben az ethnologiai kutatás eredményei is bizonyítanak. A kezdetleges ember ugyanis, midőn a körülötte levő dolgok iránt érdeklődik, csupa talány, titokzatosság, misztérium előtt áll, amelyeknek okait kutatja, de megfejtését adni nem képes. Értzi függőségét a kültermészettől s tapasztalja, hogy annak részéről majd előnyöket élvez, majd károkat, csapásokat kénytelen elszenvedni. E tapasztalás önkéntelenül is annak feltételezésére indítja, hogy a kültermészetben hozzá hasonló jóindulat és rosszakarat uralkodnak. Idegen hatalmakat, titokzatos erőket vél felismerni, amelyekkel viszonylatba igyekszik lépni s irányukban egyfelől a *félelem* és *rettegés*, másfelől a *remény* és *hála érzelmei* alakulnak ki, amelyek majd kiengesztelő, majd esdeklő magatartásokra indítják és pedig főleg annál fogva, mert ez *érzések* nem mint az egyesekben izoláltan jelentkező kedélyhangulatok hanem mint az összességnek dogmákká leszűródött hittételei hatnak a primitív emberre, ki tehát *ezeket* feltétlen igazságoknak tartja, lévén az, amit sokan hisznek bizonyára valóság. A vallás tehát lényegileg *tömegjelenség*, mely nem az egyesek műve, hanem társadalmi összműködés eredménye s szoros összefüggésben van a mindenkori társadalmi állapotokkal. Homeros vagy Hesiodos nem megteremtői a görög Olympusnak, hanem csak összefoglalói az előző korok hagyományainak.

A félelem és remény *érzelmei*, amelyeknek hatása alatt az ember a benne is működő erőhöz hasonló szellemek létében hisz, főleg a *halál* és az *álom* jelenségeinek szemlélése illetőleg átélése alapján, de annál fogva is, mert a primitív tapasztalás szerint az állatok, növények, sőt az élettelen tárgyak, szóval a *kültermészet jelenségei* is az emberhez hasonló hatásokat (árnyék, lehellet stb.) fejtenek ki: arra indítják az embert, hogy egyfelől *az elhunytak lelkét továbbélőnek*, az elhunyt főnök lelkét meg éppen tovább uralkodónak képzelték, másfelől *egyes természeti tárgyakban különös lélek megtestesí-*

tését hitték és megkülönböztetett tisztelettel vetlek komi a hullát s bizonyos természeti tárgyakat. E primitív vallási felfogások nevezetesebbjei: a) a *fetisizmus* melynek lényege, hogy a hívő valamely élettelen tárgyat (*fetist* választ imádata tárgyául (kő, fatörzs, hulla, sír, fegyver, munkaeszközök stb.); a fetisimadásban még nincs általános jelleg; a fétis és imádója közti viszonyt még nem jellemzi az alávetettség s engedelmes-ség; a fetisizmus tehát merőben egyéni vallásalap; b) a *totemizmus*, vagyis az állatok s növények imádása már magasabb fokon álló vallás, amennyiben a *totem* nem az egyének, hanem a nemzetségeknek vagy törzsnek istensége (az *állatimádás* okai; majd az állat veszélyessége tigris, krokodil, ille-tőleg hasznossága terén; majd az a hit, hogy az ember az állatok leszármazottja; innét az állati s emberi részek keverése, így a halisten, a szárnyas oroszlán az asszíroknál. Isis, Osiris az egyiptomiaknál; majd az a tény, hogy az elhunytakat eltemettetés helyett állatok martalékaul teszik ki, mikor is a hit szerint a lélek az állatba száll sas, vércse, tigris, kígyó, sőt a férgek, mint a távozó lelkek befogadói; *növénykultusz* okai: némely növény *élvezetének* ártalmas vagy kellemes hatása a benne lakozó démonnak tulajdonítatik: a sírhoz sokszor nem emlékkövet állítanak, hanem növényt ültet-nek, . így az indusoknál a szent fügefafa, a germánoknál a tölgy; majd az a körülmény, hogy valamely nép bizonyos nö-vények által jellemzett vidékről jött, azt a hitet keltette, hogy az illető nép ama növények leszármazottja); c) a *földimádás*, mely szemben a fetisizmussal és totemizmussal a szellemet már különálló lénynek tekinti, de mert a holttest sírba tétetik, tehát a földben lakik s így maga a föld (*γέα ηαιησ*) anyaföld) válik istenséggé; d) a *sámánizmus*, melynek hite szerint a szel-lemek egy más világban élnek (ilyen az égi testek tisztelete, az u. n. *uranizmus* és pedig majd fétisként, majd azért, mert bizonyos égi testeket a szellemelek lakóhelyének tekintették, ilyen a *tűzimádás*, a természeti *erőket* szimbolizáló meg-konstruált istenségek imádata); e) az *animizmus*, mely nem egyéb, mint az emberi léleknek istenként tisztelése (így az elhunytak, az ősök szellemének tisztelete, mely majd a relik-viák, majd az elhaltat ábrázoló alak imádatában merül ki s ha a tisztelet tárgya merőben a képmás, bálványimádásra vezet; ilyen a kiváló férfiaknak már életükben istenként tisztelése;

idetartozik az *antropomorfizmus*, midőn az embernek hatványozott alakjai – így Keletindia borzalmas bálványai, a görögök s rómaiak eszmény szépségű szobrai szerepelnek istenekként).

E kezdetleges vallások megannyian a *politeizmus* kifejlődésére vezetnek (minden természeti erőre külön istenség képzeltek); utóbb midőn felismerik az erők rokonságát és tehát az isteni tulajdonságok közösségét, megindul a különböző istenségek egységesítésének folyamata; előbb a *hénoteizmus* fejlődik ki, mely ugyan több istenséget ismer még, de közülök egyet legfőbb istennek tekint (így a hinduk vallása a Védák korában; ilyen Zoroaster tana, melyben két főisten: a világosság Ahura-Mazdu és a sötétség Ahrimán istene áll egymással szemben), majd kialakul a *monoteizmus*, az egyisteniség felfogása (Confucius, Meng-cse, Buddha vallása), mely a zsidó hitben s legtisztultabban a *keresztény vallásban* jelentkezik.

Szerfelett érdekes és tanulságos L. Stein-nak a vallás szociológiai értéke és jelentősége tárgyában elfoglalt álláspontja. Fejtegetéseinek lényege a következő: *A vallás pszichológiai szükségesség* s mint ilyen nem relatív, hanem abszolút értékű. Ha a vallás csupán a kinyilatkoztatásra, tehát történeti alapra támaszkodhatnék, úgy csak relatív, térben és időben meghatározott értékkel bírna; hogy felemelkedhesek a vérité de fait köréből az idő- és térfeletti igazságnak: a vérité éternelle régióiba, pszichológiai vagy logikai bázison kell nyugodnia; oly *logikai bizonyosság*, mely gondolatkényszerből (Denkzwangl ered s amely a matematikai igazságokat jellemzi, a vallás körében ugyan nem érvényesül, de igenis érvényesül az u. n. szemléleti kényszerből (Anschauungszwang) fakadó *pszichológiai bizonyosság*, mely a természettudományokat jellemzi (itt a bizonyosság ugyan nem oly fokú, mint a matematikában vagy a fizikában, hol a tétel ellentéte elképzelhetetlen, de annál fogva, ahol a tapasztalás nem észlelt ellentmondó jelenséget, igen közel áll a logikai bizonyossághoz). A vallás kérdését illetően ugyanis kétségtelen, hogy az emberi együttlét minden fokozatán kialakul valamiféle hit a természetfeletti világrend tekintetében; a vallás tehát minden embernek elválaszthatatlan jellemvonása; a vallást elvetni azon az okon, mert nem nyugszik oly megdönthetetlen bizonyossági alapon, mint a matema-

tika, éppoly esztelenség lenne, mint félrevetni a fizikát vagy kémiát annál fogva, mert ezeknek tételei csak másodfokú bizonyosságon épülnek fel. Az a körülmény, hogy sokféle vallás van és illetőleg, hogy az egy vallást hívók körében is észlelhetők a részletek tekintetében eltérések, nem gyengíti a gondolatmenet erejét; ez a tünet ugyanis azonos *azzal*, mely a nyelv dialektusaiban, vagy az ugyanazon nyelvet beszélőknek egyéni beszédmodorában nyilatkozik meg, amennyiben az eltérések ellenére egységesek az illető nyelv grammatikájának, ritmusainak, fonetikájának szabályai, amelyek az individuális önkény elé korlátokat emelnek, de kiváltképpen egységes és örökérvényű a beszéd útján kifejezésre jutó gondolkozás szabályozottsága: a logika; a vallásnak mintegy grammatikája a cerimónia, a szertartás s általában a vallási szabály, mely szintén korlátot emel az egyéni önkény elé, s amint az, ki vét a grammatika szabályai ellen nem szűnik meg az illető nyelvet beszélő ember lenni, azonképpen a cerimóniát stb. teljeséggel nem követő ez okon az illető vallás hívói köréből még nem esik ki. De amint azt, ki állandóan gondolkozási hibákat követ el, szóval aki folyton logika-ellenesen beszél, kirekesztjük az egészséges emberek köréből, éppúgy a vallásnélküliség lévén a vallás pszichológiai szükségesség megosztja az embert emberi minőségétől és méltóságától.

Az Istenfogalom s a vallásos hit oly mélyen gyökerezik az emberi lélekben, hogy az onnét sem erőszakkal, sem parlamenti latározattal ki nem űzhető.

23. §. A jog.

A társadalom kisebb-nagyobb számú embereknek sajátos egységgé való összefüzdöttsége. Ez egységnek részei az egyes emberek egyéni céljaik s törekvéseik tekintetében egymástól ugyan igen különbözök, sőt cselekvéseik során nem ritkán össze is ütköznek egymással, mégis éppúgy harmonikus egésszé olvadnak össze a *társadalom* formájában, mint a milliárdnyi atomok a *világmindenségben* vagy a megszámlálhatatlan képzetek és gondolatok az egyén *éniségében* szintén csodálatra méltó összefüggő egésznek alkotnak. S amint örökös problémája a metafizikának egyfelől, a pszichológiának másfelől, hogy mi az, aminek folytán az atomok khaosza helyett a világminden-

ség kozmosza alakult ki s áll fenn, s mi az, ami az ember tudatvilágában felhalmozódó érzeteket, képzeteket, gondolatokat rendbe foglalja s az „én” pszichikai egységeként képezi ki, éppúgy állandó kérdőjelként mered a szociológia elé az a kérdés, hogy mi fűzi össze az egymásmellett élő embereket társadalommá, mi az, ami rendet, összműködést hoz létre az ellentétes egyedek között? E kérdések lényegileg mind egy tőről fakadnak, mert mind a három arra keres feleletet, hogy mily viszonyban vannak a részek a kérdéses egésszel: az atomok a világmindenséggel, a képzetek mint gondolat-atomok az „én”-nel s végül az egyes emberek mint szociális atomok a társadalommal? E viszony mindhárom vonatkozásában megállapíthatóan *törvények létezésére* utal; a világmindenségben fizikai, az ember tudatvilágában pszichológiai és logikai, a társadalomban szociológiai törvények uralkodnak. Ezek a törvények szabályozzák a résznek viszonyát az egészhez, ezek teremtik meg s tartják fenn az univerzumban, az „én”-ben s a társadalomban azt a rendet, mely a kérdéses harmonikus egységeknek sajátossága.

A társadalomban érvényesülő e törvények igen sokfélék; ilyenek a konvencionális szabályok (illem, divat, udvariasság, társadalmi szokás szabályai), a vallási, erkölcsi és végül a jogi szabályok. Ezek közül a vallási és erkölcsi normák abszolút értékűek, a konvencionális normák s a jogszabályok ellenben empirikusak. Amazok az emberi akaratától függetlenek, emezek emberi akaratból eredők.

Szociológiai szempontból mindezek a szabályok ugyan egyenlően jelentősek s mindenik egyfelől feltételezi a társadalom létét, másfelől annak kialakulásánál és fejlődésénél jelentős szerepet játszik, szóval e normarendszerek különbség nélkül a társadalomalkotó tényezők között foglalnak helyet, ehelyütt különösképen mégis csak a jogi normák, mint par excellence társadalmat fentartó szabályok hívják fel érdeklődésünket.

A jog keletkezését újabban többen ösztönszerű s a huzamos gyakorlat következtében automatikussá vált *védelmi mozgásokból* magyarázzák (*L. Stein*). A legtöbb élőlény ugyanis, mihelyt veszély fenyegeti, erre majd kontrakcióval, majd retorzióval reagál; az embernél ez a kontrakciós és retorziós mozdulat a visszatorlás és illetőleg a bosszú cselekményében nyilvánul meg, melyet eredeti ins talionis formájából abstrakcióra hajló

képességénél fogva mind elvontabbá alakít át. Az átalakulás folyamata a következő: a védelmi ösztönszülte egyéni bosszúi hovatovább az értelmi megfontoláson alapuló törzsbosszú váltja fel; az individuális védekezés helyébe a tervszerű és tehát mindinkább meggondolt kollektív védekezés lép; a törzsek közötti harc körül szokások fejlődnek ki, a melyeknek megtartását már maguk a törzsek is szorgolják; illetéknép e szokások lassanként közerővel garantált jogszabályokká alakulnak át. A magántulajdon kifejlődésével, majd a csere- és utóbb pénzgazdaság elterjedésével a bosszú is gazdasági jelleget ölt fel; a *ius talionis*, a magán- és vérbosszú helyt enged a gazdasági kiegyenlítésnek, a kompozíciónak s ugyanakkor bizonyos szakralis elemek is belevegyülnek ebbe a kezdetleges jogrendbe. A társadalom nagyobbodásával s a harc-os típus kifejlődésével csakhamar kialakul a vezér s törzsfonok aljasa, ki előbb-utóbb despotikus hatalomra tesz szert s e minőségében szabályokat bocsát ki; midőn utóbb a népnek is mind nagyobb részvétel biztosítatik e szabályok alkotása körül, e normák személytelen népakarattá absztraktálódnak s az írás felfedezése után a vallási, erkölcsi s egyéb társadalmi normákkal együtt többnyire a papok által összegyűjtve az u. n. kezdetleges törvénykönyvekbe foglaltatnak. Az ily szent kódex feloleli az apákról fiúkra átszállóit *ősök parancsait* és a már életükben nagy tekintélyt élvező, mert isteni eredetűnek vélt *fejedelmek törvényeit*, amely szabályok rendszerint vallási szankcióra támaszkodnak; de ezek mellett a szövevényesebb életű társadalmakban a cselekvésnek folyton szaporodó oly formáira, amelyekről a szent kódex nem rendelkezik szükségkép létrejönnek a jognak felismerten emberi eredetű szabályai, azaz oly normák, melyek a társadalomban érvényesülő legfőbb hatalomtól (államfő, és pedig vagy kizárólagosan vagy valaminő törvényhozó testülettel együttesen, nemzetgyűlés, mint a népösszesség akaratának kifejezője, esetleg megbízott alsóbbrendű szervek stb. erednek és pedig részint közvetlen megnyilatkozás formájában (szoros értelemben *vett törvény*), részint többnyire gyakorlat útján közvetve (u. n. *jogszokás*).

A továbbfejlődés során a jogszabályok egyfelől mindjobban *differenciálódnak*, másfelől mind *absztraktabbakká* válnak. A számtalan jogi szabályozást igénylő életviszony mindenikére megfelelő norma keletkezik és pedig nemcsak a tény-

előforduló konkrét viszonyokra, hanem az esetlegesen elavulhatókra is.

A jog egyfelől a társadalomban élő ember életének regulája, másfelől a szociális összműködés biztosító s e kettős minőségében feltétele és egyben tényezője úgy az egyéniség, mint a társadalom létének s fejlődésének. Jog nélkül éppúgy tönkremegy az ember s a társadalom, amint elpusztul a szeres lény a létezéséhez szükséges életfeltételek (levegő, víz stb) hiányában. Ámde a jog a szociális kellőségnek lévén kifejezője, oly szervezetet, uralmi akaratot és illetőleg hatalmat igényel, amely szabályainak rendszerinti megtartását biztosítja. Ez a szervezet nem egyéb, mint az *állam*.

24. §. Az állam.

Az állam szociológiai jelentősége, lényege és rendeltetése kérdésében három alapjaiban s következtetéseiben eltérő felfogás áll egymással ellentétben.

1. A *mekanisztikus elmélet* szerint (*Hobbes, Rousseau*); az állam egy az emberek által kitalált s mesterségesen összealkotott védelmi szerkezet a természeti állapottal szemben, amelyben mindenkinek szabadságában áll a maga bár korlátoft jogával élni. A természeti állapotban ugyan mindenkinek mindenre van hatalma, de ezt nem élvezheti, mert ez állapot az ember ősi természeténél fogva bellum omnium contra omnes. Ép ezért ez örökös harctól való félelem hatása alatt az emberek a status naturálist felcserélték a status civilisszel, kölcsönösen megegyeztek abban, hogy természetes hatalmukról egymás irányában lemondanak s az egyes akaratok egyszerű összegezése útján létrehozzák a korlátozó, védelmet nyújtó hatalmi centrumot: az államot. A mechanisztikus felfogás szerint tehát az egyén nemcsak időben, de logikailag is megelőzi az államot; az állam nem cél, hanem eszköz, nem uralmi, hanem az általános jót szolgáló princípium, nem oka, hanem következménye az emberi összműködésnek.

Az állam tehát nem egyéb, mint eszköz a társadalom kezében a legtöbb ember lehető legnagyobb boldogságának („the greatest happiness of the greatest number”) elérésére. Ez az elmélet ideáljaként az individualisztikus állameszményt állítja fel, mely szerint az államnak nemcsak oka, hanem célja is az

is s mely módon minden jogot az egyénből vezet le *politikai liberealizmusnak* veti meg alapját.

2. *A organikus elmélet.* Szemben a mekanisztikus felfogással ez a teória az államot nem emberekalkotta élettelen géphez, hanem élő organizmushoz hasonlítja, melyben az egyes részek a polgárok nem mint gépalkatrészek, hanem mint az élő lény orgánumai szerepelnek (*Aristoteles, Plato. Spencer, Bluntschli*). E felfogás szerint nem az okfogalom a vezető princípium, hanem a célfogalom; a részek nem az ok és okozat, hanem a cél és eszköz viszonyában jelentkeznek, miért is logikailag nem az ok (a polgárok), hanem a cél (az állam) a primär jelenség; időben ugyan az egyén megelőzi az államot, de *Aristoteles*-szel szólva az időbeli utóbbiség fogalmilag előbb van (*λόγω πρῶτερον*). Az államot mint minden organizmust a mozgékonyosság, a növekedés s a szaporodás jellemzi (*Spencer*). Többen csak analógiát, mások parallel jelenséget, néhányan végül teljes azonosságot ismernek fel az állam s az organizmus között (így *Piaion* s *Aristoteles* szerint az állam makroanthropas; a *középkor* metaforában fejezi ki a hasonlóságot: az emberiség egy misztikus test, melynek feje Krisztus; *Salisbury, Gierke* s mások identitást állapítanak meg. így *Gierke* szerint: a földművesek, kézművesek s a hasznos munkát végző polgárok az államnak lábai, úgy hogy az állam numerositate pedum túlmegy a százlábún s az állam védekezése nem más mint cipőfellevés, szüksége pedig nem egyéb, mint podogra). Az organikus elmélet végső ideálja az individualisztikus szellemmel szemben a *kommunista állameszmény*, melynek tenorja: az egyént minél szorosabb korlátok közé szorítani s az államcél *elérésére* minél jobban kihasználni, mert nem az állam van az egyénért, hanem az egyén az államért. L

3. *A szervprojekció elmélete.* E teória alaptanítása, hogy az állam végső elemzésben éppúgy szervprojekció, mint minden emberi szerszám s intézmény sem egyéb, mint egyes szerveink utánképzése (*Bücher, Kapp, L. Stein*). A kalapács az ökölnék, a fűrő az éles körmű mutatóujjnak, a fűrész a fogsornak az evezőlapát a tenyérnek stb. projiciálása, s mindezekkel az eszközökkel az ember ép azokat a képességeit fokozza, amelyek munkásságában a legfontosabbak. Ezek a szervutánképzéssel létrehozott szerszámok megindítói minden kultúrának, de egyben átfomálói is a primitív embernek, aki fe-

lett már úrrá lesznek, mert munkásságának mértékét, ütemét, tartamát azok szabják meg. Az állam is ily szervutánképzés, oly szerszám, melyet az emberek ön- és fajfentartásuk érdekében saját képmásukra alkottak meg, de amint a szerszámok, azonképen az állam is visszahat az emberekre. *Sombart* szerint a gépek adták meg a lökést a kapitalisztikus szellem kifejlődésének, viszont *Lindner* szerint a megerősödött közösségi élet határozza meg az egyén jogállását.

„Ugyanez a folyamat észlelhető egyéb jelenségeknél is. Minden szokás eredetileg valamely logikus következtetésen alapul s mihelyt stabilizálódik: úrrá lesz felettünk.

Az ember szerszámaiban, gépeiben, államában mintegy megkettőzi magát; szervutánképzéseit mindinkább tökéletes-bíti viszont ezeknek visszahatása folytán mind erősebb megittség alá kerül.

Az állam egyébként a szociális jelenségek változóságában az állandóságot képviseli; *célegység*, amelyben és csak amelyben van megadva annak lehetősége, hogy az „én” az összműködést segítő egyének erejével magát védelmezze. Az állam formájában megnyilatkozó ez a teleologikus szövetkezési egység az az eszköz, melyet az emberek ön- és fajfentartásuk érdekében megalkottak s amelynek során létrehozott szabályok gátat vetnek az önkény elé s rendet teremtenek. Az állam tehát oly céltörvények rendszere, melynek feladata, hogy polgárait a jog, szokás, erkölcs és vallás szabályaival a célszerűtlen cselekvések abbahagyására s a célszerűek fogantatására motiválja. S amint a kezdetben megfontolt cselekvések gyakori ismétlés folytán automatikusakká válnak (járás, zongorálás stb.), azonképen alakulnak át szintén mintegy automatákká az állami befolyás folytán a társadalmi célszerű cselekvések végzésére maguk az emberek. Ez a befolyás teleologikus létjogosultsága, de egy-szersmind határa is az állami beavatkozásnak (*L. Stein*).

Ez elméletek egybevetése után a következő eredményhez jutunk. A mekanisztikus államfelfogás helyét foghatja az eredeti államkeletkezés problémájának megoldásánál, a törzsi állam magyarázatánál; az organikus elmélet viszont kiegészíthet a teljesen kifejlődött kultúrállam átértésénél; az államfejlődés kérdése azonban leghelyesebben a szervprojekció teóriája segítségével oldható meg. Amint a szervutánképzéssel létrehozott első primitív eszköz őspanya a mai raffinált gépeknek s kultu-

rális előrehaladást biztosít készülékeknek (telefon, repülőgép, mikroszkop stb.), azonképen a szintén védelmi szerveink mintájára megalkotott kezdetleges emberi együttlét bölcsőjében ringott a mai bonyolult állami szervezet, s amint már az első eszköz az ősembert, de mai gépeink és készülékeink fokozottabb mértékben befolyásolják a jelenkor emberét, azonképen korlátozza, irányítja s idomítja már a primitív államalakulat az első államban tömörült embereket s még erősebben a mai modern állam a maga polgárait. Mindez azonban nem jelenti az embernek fokozatosan valamely újabb rabszolgasorsba sülyedését, mert amennyire mechanizmusunk s kemizmusunk a fizikai, társas mivoltunk a szociális kauzalitásba kapcsol bele, azonképen mint kultúremlerek a célok és értékek birodalmának vagyunk polgárai s ezen a területen már szabadok vagyunk s a magunk szerencsájének és boldogságának kovácsai.